a onda cenu različnu od te vrednosti, dok je cena novčani izraz vrednosti. Novčani kapital u prvi mah nije ništa do neka novčana suma, ili vrednost neke određene robne mase fiksirana kao novčana suma. Ako se kao kapital pozajmljuje roba, onda je ona samo prerušeni oblik neke novčane sume. Jer se kao kapital ne pozajmljuje toliko i toliko funti pamuka, nego toliko i toliko novca koji postoji u obliku pamuka kao njegova vrednost. Zbog toga se cena kapitala odnosi na njega kao na novčanu sumu, iako ne kao na currency, kako drži g. Torrens (v. gore primedbu 59). Ali kako može neka suma vrednosti imati cenu osim svoje sopstvene cene, osim cene koja je izražena u njenom sopstvenom novčanom obliku? Tà, cena je vrednost robe (a to je slučaj i kod tržišne cene, čija razlika od vrednosti nije kvalitativna, već samo kvantitativna, odnosi se samo na veličinu vrednosti) za razliku od njene upotrebne vrednosti. Cena koja bi bila kvalitativno različita od vrednosti jeste apsurdna protivrečnost.[60]

Kapital se manifestuje kao kapital oplođavanjem svoje vrednosti; stepen oplodnje njegove vrednosti izražava kvantitativni stepen u kome se on kao kapital realizuje. Višak vrednosti ili profit koji on proizvede — njegova stopa ili visina — može se meriti samo njegovim upoređivanjem s vrednošću predujmljenog kapitala. Stoga je i veća ili manja oplodnja vrednosti kamatonosnog kapitala merljiva samo upoređivanjem iznosa kamate, onog dela ukupnog profita koji njemu pripadne, s vrednošću predujmljenog kapitala. Stoga, ako cena izražava vrednost robe, kamata izražava oplodnju vrednosti novčanog kapitala, pa zbog toga izgleda kao cena koja se zajmodavcu plaća za njega. Iz ovoga izlazi koliko je unapred besmisleno da se na ovo neposredno primene prosti odnosi razmene, kupovine i prodaje, koji se vrše posredstvom novca, kako to čini Proudhon. Osnovna je pretpostavka upravo to da novac funkcioniše kao kapital i da se zbog toga kao kapital po sebi, kao potencijalni kapital, može preneti na neko treće lice.

Ali se čak i tu kapital ispoljava kao roba, ukoliko se nudi na tržištu i ukoliko se stvarno otuđuje upotrebna vrednost novca kao kapitala. A njegova je upotrebna vrednost: da proizvodi profit. Vrednost novca ili robâ kao kapitala nije određena njihovom vrednošću kao novca ili robâ, nego količinom viška vrednosti koju proizvode svome posedniku. Kapitalov proizvod je profit. Na osnovici kapitalističke proizvodnje znači samo različito upotrebiti novac ako se izda

---

[60] »Dvostruko značenje izraza vrednost novca ili prometnog sredstva, kada se ti izrazi upotrebljavaju bez razlikovanja, kao što se i čini, da bi se označila i vrednost u razmeni za robe i vrednost koja se upotrebljava kao kapital, stalni je izvor konfuzije.« (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, str. 77.) — Glavnu konfuziju (koja leži u samoj stvari) što vrednost kao takva (kamata) postaje upotrebnom vrednošću kapitala, Tooke ne vidi.

kao novac ili predujmi kao kapital. Novac, odnosno roba, po sebi je, potencijalno, kapital, isto tako kao što je i radna snaga potencijalno kapital. Jer, 1. novac se može pretvoriti u elemente proizvodnje, i on je, onakav kakav je, samo njihov apstraktni izraz, egzistencija njih kao vrednosti; 2. materijalni elementi bogatstva imaju svojstvo da potencijalno već budu kapital, jer suprotnost koja ih dopunjuje, ono što ih čini kapitalom — najamni rad — već postoji na osnovici kapitalističke proizvodnje.

Antagonistička društvena određenost materijalnog bogatstva — njegova suprotnost prema radu kao najamnom radu — izražena je, odvojeno od procesa proizvodnje, već u svojini kapitala kao takvoj. A ovaj pak momenat, odvojen od samog kapitalističkog procesa proizvodnje, čiji je on stalni rezultat, i kao čiji stalni rezultat je on njegova stalna pretpostavka, izražava se u tome što su novac, a takođe i roba, po sebi, latentno, potencijalno, kapital, što se mogu prodati kao kapital i da su u tome obliku komanda nad tuđim radom, da daju pravo na prisvajanje tuđeg rada, te da su stoga vrednost koja se oplođuje. Ovde izlazi jasno i to da ovaj odnos jeste osnova i sredstvo za prisvajanje tuđeg rada, a ne nekakav rad kao protivvrednost od strane kapitaliste.

Kapital se ispoljava kao roba još i ukoliko se podela profita na kamatu i profit u užem smislu reguliše tražnjom i ponudom, dakle konkurencijom, sasvim kao tržišne cene roba. Ali tu razlika izbija isto onako jasno kao i sličnost. Ako se tražnja i ponuda poklapaju, onda tržišna cena robe odgovara njenoj ceni proizvodnje, tj. njena se cena onda pokazuje kao regulisana unutrašnjim zakonima kapitalističke proizvodnje, nezavisno od konkurencije, pošto kolebanja tražnje i ponude ne objašnjavaju ništa drugo do odstupanja tržišnih cena od cena proizvodnje — odstupanja koja se uzajamno izravnavaju, tako da su u izvesnim dužim periodima prosečne tržišne cene jednake cenama proizvodnje. Čim se ove snage poklope, one prestaju dejstvovati, ukidaju jedna drugu, a opšti zakon određivanja cene istupa onda i kao zakon pojedinačnoga slučaja; tada tržišna cena već u svojoj neposrednoj egzistenciji, a ne samo kao prosek kretanja tržišnih cena, odgovara ceni proizvodnje koja je regulisana unutrašnjim zakonima samog načina proizvodnje. Isto je tako kod najamnine. Poklope li se tražnja i ponuda, njihovo će dejstvo biti ukinuto, i najamnina će biti jednaka vrednosti radne snage. Ali je s kamatom od novčanog kapitala drukčije. Ovde konkurencija ne određuje odstupanja od zakona, nego tu ne postoji neki drugi zakon podele osim onog koji je diktovan konkurencijom, jer, kako ćemo još videti, ne postoji neka »prirodna« kamatna stopa. Pod prirodnom kamatnom stopom razume se, naprotiv, stopa koja je utvrđena slobodnom konkurencijom. Nema »prirodnih« granica kamatne stope. Tamo gde konkurencija ne određuje samo odstupanja i kolebanja, gde, dakle, s ravnotežom njenih snaga, koje deluju jedna protiv druge, uopšte prestaje svako određenje, tamo je ono što

treba da se odredi nešto samo po sebi bezakonito i proizvoljno. Dalje o ovome u idućoj glavi.

Kod kamatonosnog kapitala sve se pokazuje kao spoljašnje: predujam kapitala kao puki prenos istoga sa zajmodavca na zajmoprimca; vraćanje realizovanoga kapitala kao puki povratni prenos, plaćanje, s kamatom, od zajmoprimca zajmodavcu. A tako i odredba, imanentna kapitalističkom načinu proizvodnje, da je profitna stopa određena ne samo odnosom profita, napravljenog u jednom pojedinačnom obrtu, prema predujmljenoj kapital-vrednosti, nego i dužinom samog tog vremena obrta, dakle kao profit koji industrijski kapital daje u određenim razmacima vremena. I ovo se kod kamatonosnog kapitala pokazuje kao sasvim spoljašnje, tako da se za određeni vremenski rok zajmodavcu plaća određena kamata.

Sa uobičajenim mu pronicanjem u unutrašnju povezanost stvari kaže romantični Adam Müller *(Die Elemente der Staatskunst*, Berlin 1809, [deo III,] str. 138):

»Kod određivanja cene stvari ne pita se za vreme; za određivanje kamate dolazi u obzir poglavito vreme.«

On ne vidi kako vreme proizvodnje i vreme prometa ulaze u određivanje cene robâ, i kako je upravo time određena profitna stopa za jedno dato vreme obrta kapitala, a određivanjem profita za neko dato vreme, upravo i stopa kamate. Njegova se dubokoumnost ovde kao i uvek sastoji samo u tome da vidi oblake prašine na površini i da tu prašnjavost pretenciozno ispripoveda kao nešto tajanstveno i značajno.

GLAVA DVADESET DRUGA

Deoba profita. Kamatna stopa. »Prirodna« kamatna stopa

Mi ovde ne možemo u pojedinostima ispitivati predmet ove glave, kao uopšte ni sve ostale pojave kredita o kojima će kasnije biti reči. Konkurencija među zajmodavcima i zajmoprimcima i kraća kolebanja novčanog tržišta koja iz toga proističu, prelaze okvir našeg razmatranja. Prikaz kružnog toka kroz koji kamatna stopa prolazi za vreme industrijskog ciklusa pretpostavlja prikaz samog tog ciklusa, a njega ovde takođe ne možemo dati. Isto važi i za veće ili manje, približno izjednačenje kamatne stope na svetskom tržištu. Ovde imamo samo da izložimo samostalni vid kamatonosnog kapitala i osamostaljenje kamate naspram profita.

Pošto je kamata prosto deo profita, deo koji po našoj dosadašnjoj pretpostavci industrijski kapitalista ima da plati novčarskom kapitalisti, to se kao maksimalna granica kamate ispoljava sam profit, pri čemu bi deo koji pripada delatnom kapitalisti bio =0. Ne uzimajući u obzir pojedine slučajeve gde kamata može faktično biti veća od profita, ali se onda ne može ni platiti iz profita, mogao bi se kao maksimalna granica smatrati možda ceo profit minus onaj njegov deo koji ćemo kasnije imati da izložimo, a koji se svodi na nagradu za nadzor (Aufsichtslohn, wages of superintendence). Minimalna granica kamate sasvim je neodrediva. Ona može pasti na koju mu drago nizinu. Međutim, tada uvek nastupaju okolnosti koje dejstvuju u suprotnom pravcu, te je podižu iznad ovog relativnog minimuma.

»Odnos između sume plaćene za upotrebu nekog kapitala i samog tog kapitala izražava stopu kamate merenu u novcu.« — »Kamatna stopa zavisi 1. od profitne stope; 2. od odnosa u kome se ukupni profit deli između zajmodavca i zajmoprimca.« (»Economist«[53] od 22. januara 1853.) »Pošto je ono što se plaća kao kamata za upotrebu onoga što se uzajmi deo profita koji je ono što je uzajmljeno sposobno proizvesti, to ova kamata mora uvek biti regulisavana tim profitom.« (Massie, *isto*, str. 49.)

Mi ćemo prvo uzeti da postoji neki stalni odnos između ukupnog profita i onog njegovog dela koji se kao kamata ima platiti novčarskom kapitalisti. Onda je jasno da će se kamata dizati ili spuštati

kao ukupni profit, a ovaj je određen opštom profitnom stopom i njenim kolebanjima. Ako bi prosečna profitna stopa bila npr. = 20%, a kamata = 1/4 profita, onda je kamatna stopa = 5%; ako je ona = 16%, kamata je 4%. Pri profitnoj stopi od 20% mogla bi se kamata popeti na 8%, a industrijski bi kapitalista napravio još uvek isti profit kao uz profitnu stopu = 16% i kamatnu stopu = 4%, naime 12%. Ako bi se kamata popela samo na 6% ili 7%, on bi još uvek zadržao veći deo profita. Ako bi kamata bila jednaka nekoj postojanoj kvoti prosečnoga profita, iz toga bi izlazilo da što je viša opšta profitna stopa, to je veća apsolutna razlika između ukupnog profita i kamate, to je veći, dakle, onaj deo ukupnog profita koji ide delatnom kapitalisti, i obrnuto. Uzmimo da je kamata = 1/5 prosečnog profita. 1/5 od 10 jeste 2; razlika između ukupnog profita i kamate = 8. 1/5 od 20 jeste = 4; razlika = 20 — 4 = 16; 1/5 od 25 = 5; razlika 25 — 5 = 20; 1/5 od 30 = 6; razlika = 30 — 6 = 24; 1/5 od 35 = 7; razlika 35 — 7 = 28. Različite kamatne stope od 4%, 5%, 6%, 7% ovde bi uvek izražavale samo 1/5 ili 20% od ukupnog profita. Prema tome, kad su profitne stope različite, mogu različite kamatne stope izražavati iste alikvotne delove ukupnog profita, ili isti procentualni udeo u ukupnom profitu. Pri ovako stalnom odnosu kamate bio bi industrijski profit (razlika između ukupnog profita i kamate) to veći što je viša opšta profitna stopa, i obrnuto.

Ako su sve druge okolnosti izjednačene, tj. ako se uzme da je odnos između kamate i ukupnog profita više ili manje stalan, delatni kapitalista biće sposoban i voljan da plati višu ili nižu kamatu u pravoj srazmeri prema visini profitne stope.[61] Pošto smo videli da visina profitne stope stoji u obrnutoj srazmeri prema razvitku kapitalističke proizvodnje, to izlazi da viša ili niža profitna stopa u nekoj zemlji stoji u istoj obrnutoj srazmeri prema visini industrijskog razvitka, ukoliko naime različnost kamatne stope doista izražava različnost profitnih stopa. Kasnije ćemo videti da ovo nikako ne mora uvek tako biti. U ovom se smislu može kazati da kamatu reguliše profit, bliže rečeno opšta profitna stopa. A ovaj način njenog regulisanja važi čak i za njen prosek.

U svakom slučaju valja prosečnu stopu profita smatrati konačno odlučujućom maksimalnom granicom kamate.

Okolnost da se kamata ima dovoditi u odnos prema prosečnom profitu odmah ćemo izbliže razmotriti. Gde se među dvojicom ima da podeli neka data celina, kao profit, naravno je prvo pitanje veličine te celine koja se deli, a ova, veličina profita, određena je njegovom prosečnom stopom. Ako pretpostavimo da je opšta profitna stopa, dakle veličina profita za neki kapital date veličine, recimo = 100, data, stojaće varijacije kamate očevidno u obrnutoj srazmeri prema varija-

---

[61] »Prirodna kamatna stopa upravlja se prema trgovinskim profitima (profits of trade) pojedinaca.« (Massie, *isto*, str. 51.)

cijama onog dela profita koji ostaje delatnom kapitalisti, koji, međutim, radi uzajmljenim kapitalom. A okolnosti koje određuju veličinu profita koji treba razdeliti, veličinu vrednosnog proizvoda neplaćenog rada, veoma se razlikuju od onih koje određuju njegovu podelu među te dve vrste kapitalista i deluju često u sasvim suprotnim pravcima.[62]

Kad posmatramo obrtne cikluse u kojima se kreće moderna industrija — stanje mirovanja, rastuće oživljavanje, prosperitet, preteranu proizvodnju, slom, zastoj, stanje mirovanja itd., cikluse čija dalja analiza ispada iz okvira našeg razmatranja — naći ćemo da većinom nisko stanje kamate odgovara periodima prosperiteta ili ekstraprofita, penjanje kamate delnici između prosperiteta i njegovog preokreta, a maksimum kamate, do krajnje zelenaške visine, krizi.[63] Počev od leta 1843. nastupio je odlučni prosperitet; kamatna stopa, u proleće 1842. još $4^1/_2$%, pala je s proleća i u leto 1843. na 2%[64]; u septembru čak na $1^1/_2$% (Gilbart, [*A Practical Treatise on Banking*, 5. izd., London 1849], tom I, str. 166); onda se za vreme krize 1847. popela na 8% i više.

Svakako da s druge strane niska kamata može ići sa zastojem, a umereno rastuća kamata s rastućim oživljavanjem.

Krajnju visinu dostiže kamatna stopa za vreme kriza, kada se radi plaćanja mora uzimati zajam ma po koju cenu. A pošto dizanju kamate odgovara padanje cene vrednosnih papira, onda je to ujedno i veoma divna prilika za ljude s raspoloživim novčanim kapitalom da se za bagatelu dočepaju takvih kamatonosnih papira koji u normalnom toku stvari moraju opet dostići bar svoju prosečnu cenu čim kamatna stopa opet padne.[65]

---

[62] Ovde se u rukopisu nalazi sledeća napomena: »Iz toka ove glave izlazi da je ipak bolje da se pre no što se istraže zakoni deobe profita prvo izloži kako se kvantitativna podela pretvara u kvalitativnu. Da bi se načinio prelaz od prošle glave na ovo, dosta je samo to da se kamata isprva pretpostavi kao bilo koji deo profita, ali koji nije bliže određen.« — F. E.

[63] »U prvom periodu, neposredno posle vremena depresije, postoji obilje novca bez špekulacije; u drugom periodu novca ima obilno, a špekulacija cveta; u trećem periodu špekulacija počinje popuštati, a novac se traži; u četvrtom periodu novac je redak i nastupa pritešnjenost.« (Gilbart, *nav. delo*, str. 149.)

[64] *Tooke to objašnjava »akumulacijom viška kapitala, koja nužno prati nedostatak njegove unosne primene u prethodnim godinama, oslobođavanjem blaga i oživljavanjem poverenja u razvitak poslova.« (History of Prices from 1839 to 1847,* London 1848, str. 54.)

[65] »Neki stari mušterija nekog bankara bio je odbijen kad je zatražio zajam na jednu obveznicu (bon) u vrednosti od 200 000 £; kad je on hteo da pođe da oglasi svoju nesposobnost plaćanja, rečeno mu je da nema potrebe za takav korak, da bi bankar pod tim okolnostima kupio obveznicu za 150 000 £ ([H. Roy,] *The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc.*, London 1864, str. 80.)

Ali postoji i tendencija ka padanju kamatne stope, sasvim nezavisno od kolebanja profitne stope. I to iz dva glavna uzroka:

I. »Čak i da pretpostavimo da se kapital ni za šta drugo ne uzima osim za proizvodna ulaganja, ipak je mogućno da se kamatna stopa menja bez ikakve promene u stopi bruto-profita. Jer, kako neki narod napreduje u razvijanju bogatstva, tako se stvara i sve više raste klasa ljudi koji se radom svojih predaka nalaze u posedu fondova, od čijih samih kamata oni mogu živeti. Mnogi, pa i oni koji su u mladosti i zrelom dobu aktivno poslovali, povlače se da bi u starosti mirno žive od kamate akumulisanih suma. Obe ove klase imaju tendenciju da se uvećaju s rastenjem bogatstva svoje zemlje; jer oni koji već počinju s nekim srednjim kapitalom doteraju lakše do nezavisnog imetka nego oni koji počnu s malim. Zbog toga, u starim i bogatim zemljama, onaj deo nacionalnog kapitala koji njegovi vlasnici neće sami da upotrebe čini veću srazmeru prema ukupnom proizvodnom kapitalu društva nego u novokultivisanim i siromašnim zemljama. Zar klasa rentijera nije brojno velika u Engleskoj! U srazmeri u kojoj raste klasa rentijera raste i klasa pozajmljivača kapitala, jer oni su jedno isto.« (Ramsay, *Essay on the Distribution of Wealth*, str. 201, 202.)

II. Razvitak kreditnog sistema i s tim, posredstvom bankara omogućeno, stalno rastuće raspolaganje industrijalaca i trgovaca svim novčanim uštedama svih društvenih klasa, i napredujuća koncentracija tih ušteda u takvim masama da mogu dejstvovati kao novčani kapital, takođe moraju vršiti pritisak na kamatnu stopu. Više o ovome kasnije.

U pogledu određivanja kamatne stope kaže Ramsay da ona

»delom zavisi od stope bruto-profita, a delom od srazmere u kojoj se ovaj deli na kamatu i preduzetničku dobit (profits of enterprise). Ova srazmera zavisi od konkurencije među onima koji daju i onima koji uzimaju na zajam kapital; na ovu konkurenciju utiče predvidiva stopa bruto-profita; ali joj ona nije isključivi regulator.[66] Nije joj isključivi regulator zbog toga što, na jednoj strani, mnogi uzajmljuju bez ikakve namere da uzajmljenu sumu ulože proizvodno, a na drugoj strani, što se veličina ukupnog pozajmljivog kapitala menja s bogatstvom zemlje, nezavisno ma od kakve promene u bruto-profitu.« (Ramsay, *isto*, str. 206, 207.)

Da bi se našla prosečna kamatna stopa, treba 1. izračunati prosek kamatne stope za vreme njenog variranja u velikim industrijskim ciklusima; 2. izračunati kamatnu stopu u takvim plasmanima gde se kapital zajmi za duže vreme.

Prosečna kamatna stopa koja vlada u nekoj zemlji — za razliku od tržišnih kamatnih stopa koje se stalno kolebaju — nikako se ne da

---

[66] Pošto se kamatna stopa uglavnom određuje prosečnom profitnom stopom, to vrlo često mogu s niskom kamatnom stopom biti spojene izvanredne prevare. Na primer, u železničkoj aferi u leto 1844. Kamatna stopa Engleske banke podignuta je na 3% tek 16. oktobra 1844.

odrediti nekim zakonom. U toj oblasti ne postoji neka prirodna stopa kamate u onome smislu u kome ekonomisti govore o prirodnoj stopi profita i o prirodnoj stopi najamnine. Već Massie napominje tu s punim pravom (str. 49):

»The only thing which any man can be in doubt about on this occasion, is, what proportion of these profits do of right belong to the borrower, and what to the lender; and this there is no other method of determining than by the opinions of borrowers and lenders in general; for right and wrong, in this respect, are only what common consent makes so.« [1*]

Poklapanje tražnje i ponude — pod pretpostavkom da je prosečna profitna stopa data — ovde ne znači baš ništa. Gde se inače toj formuli pribegava (a onda je to i praktično tačno), služi ona kao formula za nalaženje osnovnog pravila, koje je nezavisno od konkurencije i koje, naprotiv, nju određuje (regulatorne granice ili ograničavajuće veličine), osobito kao formula onima koji su opčinjeni praksom konkurencije, njenim pojavama i predstavama koje se iz ovih razvijaju, da bi došli do neke ma i opet površne predstave o nekom unutrašnjem jedinstvu ekonomskih odnosa, jedinstvu koje se predstavlja u okviru konkurencije. To je metod da se od varijacija koje prate konkurenciju dođe do granica tih varijacija. Kod prosečne kamatne stope to nije slučaj. Nema baš nikakvog razloga zašto bi trebalo da srednji odnosi konkurencije, ravnoteža među zajmodavcima i zajmoprimcima, dadu zajmodavcu kamatnu stopu od 3%, 4%, 5% itd. na njegov kapital, ili pak neki određen procentualni udeo, 20% ili 50% od bruto-profita. Gde ovde konkurencija kao takva odlučuje, tu je određenje samo po sebi slučajno, čisto empiričko, i samo pedanterija ili fantaziranje mogu hteti da ovu slučajnost prikažu kao nešto nužno.[67] Nema ničeg

[67] Tako npr. J. G. Opdyke: *A Treatise on Political Economy*, Njujork 1851, čini krajnje neuspeo pokušaj da opštost kamatne stope od 5% objasni večnim zakonima. Nesravnjivo je naivniji g. Karl Arnd u *Die naturgemäße Volkswirthschaft gegenüber dem Monopoliengeist und dem Kommunismus etc.*, Hanau 1845. Tu stoji: »U prirodnom toku proizvodnje dobara ima samo *jedna* pojava koja izgleda da je — u sasvim izgrađenim zemljama — određena da donekle reguliše kamatnu stopu; to je odnos u kome se mase drveta evropskih šuma uvećavaju svojim godišnjim priraštajem. Ovaj priraštaj teče, sasvim nezavisno od njihove razmenske vrednosti« (kako je smešno drveće što svoj priraštaj udešava nezavisno od svoje razmenske vrednosti!), »u odnosu 3 do 4 prema 100. — Po ovome se, dakle«

[1*] »Jedina stvar o kojoj čovek može u ovoj prilici biti u sumnji jeste koji udeo u tim profitima treba po pravu da pripadne zajmoprimcu, a koji zajmodavcu; i tako tu nema drugog metoda za određivanje do opšteg mišljenja zajmodavaca i zajmoprimaca; jer u ovom pogledu pravo ili krivo jeste samo ono što je kao takvo priznato po opštoj saglasnosti.«

zabavnijeg u parlamentarnim izveštajima od 1857. i 1858. o bankovnom zakonodavstvu i trgovinskoj krizi nego slušati kako direktori Engleske banke, londonski bankari, provincijski bankari i profesionalni teoretičari pričaju levo i desno o »real rate produced«[1*], a da nikad nisu odmakli dalje od opštih postavki, kao npr. da »bi se cena koju plaća pozajmljivi kapital mogla menjati s ponudom ovog kapitala«, da »visoka kamatna stopa i niska profitna stopa ne mogu dugo postojati jedna pored druge« i druge takve plitkosti.[68] Na određivanje srednje kamatne stope, ukoliko ova ne postoji samo kao prosečni broj, već kao faktična veličina, imaju isto toliko uticaja koliko konkurencija, i navika, zakonska tradicija itd. Već u mnogim pravnim sporovima, gde se imaju računati kamate, mora se neka srednja kamatna stopa uzeti kao legalna. A ako se sad pita zašto se granice srednje kamatne stope ne mogu izvesti iz opštih zakona, odgovor leži jednostavno u prirodi kamate. Ona je samo deo prosečnog profita. Isti kapital ispoljava se u dvostrukom određenju, kao pozajmljiv kapital u ruci zajmodavca, kao industrijski ili trgovinski kapital u ruci delatnog kapitaliste. Ali taj kapital funkcioniše samo jedanput, pa i profit proizvodi samo jedanput. U samom procesu proizvodnje, pozajmički karakter kapitala ne igra nikakvu ulogu. Kako će dva lica, koja polažu pravo na profit, isti podeliti, samo je po sebi čisto empirička činjenica, koja spada u oblast slučajnosti, isto onako kao i podela procentualnih udela u zajedničkom profitu među razne udeoničare nekog ortačkog preduzeća. Pri podeli između viška vrednosti i najamnine, na čemu bitno počiva određivanje profitne stope, imaju određujući uticaj dva sasvim različna elementa, radna snaga i kapital; to su funkcije dveju nezavisnih promenljivih, koje jedna drugoj postavljaju granice; i iz njihove *kvalitativne razlike* proizlazi *kvantitativna podela* proizvedene vrednosti. Kasnije ćemo videti da se to isto zbiva pri podeli viška vrednosti na rentu i profit. Kod kamate se ništa

---

(naime, pošto je priraštaj drveća sasvim nezavisan od njihove razmenske vrednosti, pa ma koliko njihova razmenska vrednost bila zavisna od njihovog priraštaja) »ne bi moglo očekivati da ona« (kamatna stopa) »padne ispod visine na kojoj se sada nalazi u najbogatijim zemljama.« (Str. 124, 125.) — Ovo zaslužuje da se nazove »šumorodnom kamatnom stopom«, a njen pronalazač ima u istom delu još zasluga za »našu nauku« kao »filozof pseće poreze«. [Str. 420, 421.]

[68] Engleska banka podiže i spušta svoju eskontnu stopu prema prilivu i odlivu zlata, mada uvek, naravno, s obzirom na stopu koja vlada na otvorenom tržištu. »Zbog toga je kockanje na eskonte, računajući na promene bančine eskontne stope, postalo sada polovina svih poslova glavešina novčanog centra« — tj. londonskog novčanog tržišta. ([H. Roy,] *The Theory of the Exchanges etc.*, str. 113.)

1* »stvarno proizvedenoj kamatnoj stopi«

slično ne zbiva. Ovde, kao što ćemo odmah videti, *kvalitativno razlikovanje*, naprotiv, proizlazi iz čisto *kvantitativne podele* istog dela viška vrednosti.

Iz dosad izloženoga izlazi da nema neke »prirodne« kamatne stope. Ali, ako na jednoj strani, nasuprot opštoj profitnoj stopi, srednja ili prosečna kamatna stopa, za razliku od tržišnih stopa kamate koje se stalno kolebaju, ne može da se utvrdi u svojim granicama nikakvim opštim zakonom, jer se radi samo o podeli bruto-profita između dva posednika kapitala, na osnovu različnih pravnih osnova, to se na drugoj strani, obrnuto, kamatna stopa, bilo srednja bilo trenutna tržišna stopa, pokazuje sasvim drukčije nego što je to slučaj kod opšte profitne stope, kao ravnomerna, određena i opipljiva veličina.[69]

Kamatna stopa odnosi se prema profitnoj stopi slično kao tržišna cena robe prema njenoj vrednosti. Ukoliko je kamatna stopa određena profitnom stopom, određena je uvek opštom profitnom stopom, a ne specifičnim profitnim stopama koje mogu vladati u posebnim industrijskim granama, a još manje ekstraprofitom koji pojedinačni kapitalista može napraviti u kojoj posebnoj poslovnoj grani.[70] Zbog toga se opšta profitna stopa u stvari pokazuje kao empirička, data činjenica, opet u prosečnoj kamatnoj stopi, mada ova nije čist ili pouzdan njen izraz.

Doduše je tačno da je sama kamatna stopa stalno različita prema tome kakve su vrste obezbeđenja koja daju zajmoprimci i prema vremenskom trajanju zajma, ali za svaku tu vrstu ona je u nekom datom

---

[69] »Cena robâ koleba se stalno; sve su one određene za različne vrste upotrebe; novac služi u svaku svrhu. Robe, čak i one iste vrste, razlikuju se po valjanosti; gotov novac uvek je od iste vrednosti, ili bar treba da bude. Otuda dolazi da cena novca, koju označavamo rečju kamata, ima veću čvrstinu i ravnomernost od ma koje druge stvari.« (J. Steuart, *Principles of Political Economy*, francuski prevod iz 1789, IV, str. 27.)

[70] »Ovo pravilo o deobi profita ipak ne treba primenjivati pojedinačno na svakog zajmodavca i zajmoprimca, već na zajmodavce i zajmoprimce uopšte... Značajno velike ili malene dobiti jesu plata za umešnost ili za nedovoljno razumevanje posla, s čime zajmodavci uopšte nemaju nikakve veze; jer kao što zbog ovoga ne trpe štetu, tako ne treba da se koriste onim. Što je rečeno za pojedince u istom poslu, važi i za posebne vrste posla; ako trgovci i industrijalci iz ma koje grane radinosti dobijaju, pomoću novca što su uzajmili, više nego što iznosi obični profit koji prave drugi trgovci ili industrijalci iste zemlje, vanredni dobitak pripada njima, mada su za njegovo dobijanje bili potrebni samo obična veština i razumevanje posla, a ne zajmodavcu koji ih je snabdeo novcem... jer zajmodavci ne bi pozajmili svoj novac za vođenje ma kakve poslovne grane po uslovima nižim od onih koji dopuštaju plaćanje opšte kamatne stope; i zbog toga ne bi trebalo ni da dobijaju više od ove, pa ma kakva se korist izvukla iz njihova novca.« (Massie, *nav. delo*, str. 50, 51.)

momentu jednoobrazna. Ova razlika, dakle, ne krnji stalni i jednoobrazni vid kamatne stope.[71]

Srednja kamatna stopa pokazuje se u svakoj zemlji za duže epohe kao postojana veličina zato što se opšta profitna stopa — uprkos stalnom menjanju posebnih profitnih stopa, ali gde se promena u jednoj oblasti izravnava suprotnom promenom u drugoj — menja samo u dužim epohama. A njena relativna stalnost ispoljava se upravo u ovom više ili manje stalnom karakteru srednje kamatne stope (average rate or common rate of interest).

Ali što se tiče stalno kolebljive tržišne kamatne stope, ona je u svakom momentu data kao stalna veličina, kao i tržišna cena robâ, zato što na novčanom tržištu sav pozajmljivi kapital stalno stoji kao ukupna masa nasuprot delatnom kapitalu, dakle što srazmera ponude pozajmljivog kapitala, na jednoj strani, i tražnje za njim, na drugoj, odlučuje kakvo će u kome momentu biti tržišno stanje kamate. Ovo se dešava utoliko više ukoliko više razvitak i s njime spojena koncentracija kredita daju pozajmljivom kapitalu opšti društveni karakter i bacaju ga na novčano tržište odjedanput, jednovremeno. Suprotno tome, opšta profitna stopa postoji uvek samo kao tendencija, kao kretanje izjednačavanja posebnih profitnih stopa. Konkurencija kapitalista — koja sama i jeste baš to kretanje izjednačavanja — sastoji se ovde u tome što oni postupno izvlače kapital iz oblasti gde se profit za duže vreme nalazi ispod proseka, a oblastima gde stoji iznad proseka isto tako postupno privode kapital; ili i u tome što se dodatni kapital malo-pomalo razdeljuje među te oblasti u različnim proporcijama. Ovo je uvek variranje priliva i povlačenja kapitala naspram ovih različitih oblasti, a nikad istovremeno masovno dejstvo kao kod određenja kamatne stope.

---

[71] Bankrate [eskontna stopa Engleske banke] 5%
Market rate of discount, 60 days' drafts [privatna eskontna stopa, menica na 60 dana] ..... $3^5/_8$%
Ditto, 3 months' [isto, menica na 3 meseca] ..... $3^1/_2$%
Ditto, 6 months' [isto, menica na 6 meseci] ..... $3^5/_{16}$%
Loans to bill-brokers, day to day [pozajmice menič nim senzalima, koje su otkazive svakog dana] ..... 1 do 2%
Ditto, for one week [isto, za nedelju dana] 3%
Last rate for fortnight, loans to stockbrokers [poslednja stopa za 14 dana, pozajmice senzalima efekata] ..... $4^3/_4$ do 5%
Deposit allowance (banks) [kamate na depozit (banke)] ..... $3^1/_2$%
Ditto (discount houses) [isto (eskontne kuće)] ..... 3 do $3^1/_4$%
Koliko može biti velika ova razlika u isti dan pokazuje gornji pregled kamatnih stopa londonskog novčanog tržišta na dan 9. decembra 1889, iz članka u listu »Daily News-a«[54] od 10. decembra, koji govori o situaciji u Sitiju. Minimum je 1%, maksimum 5%. — F. E.

Videli smo da kamatonosni kapital, mada je kategorija apsolutno različita od robe, postaje robom sui generis[1]*, a zbog toga kamata postaje njegovom cenom, koja se, kao i tržišna cena kod obične robe, svaki put utvrđuje tražnjom i ponudom. Zbog toga tržišna kamatna stopa, mada se stalno koleba, u svakom datom momentu je isto onako stalno utvrđena i jednoobrazna kao što je i svagdašnja tržišna cena robe. Novčarski kapitalisti nude tu robu, a delatni je kapitalisti kupuju, oni predstavljaju njenu tražnju. Toga nema kod izjednačenja u opštu profitnu stopu. Ako cene robâ u nekoj oblasti stoje ispod ili iznad cena proizvodnje (pri čemu ne uzimamo u obzir kolebanja koja su svojstvena svakome poslu i u vezi su s različnim fazama industrijskog ciklusa), onda do izjednačenja dolazi proširivanjem ili sužavanjem proizvodnje, tj. uvećavanjem ili smanjivanjem robnih masa što ih na tržište bacaju industrijski kapitali, a što se vrši posredstvom useljavanja ili iseljavanja kapitala u odnosu na posebne oblasti proizvodnje. Ovako postignutim izjednačenjem prosečnih tržišnih cena robâ u cene proizvodnje izvršava se korektura odstupanja posebnih profitnih stopa od opšte ili prosečne profitne stope. Ovaj se proces nikada ne ispoljava i nikad se ne može ispoljavati tako da industrijski ili trgovinski kapital *kao takav* bude roba prema nekome kupcu, kao što je to kamatonosni kapital. Ukoliko se on ispoljava, ispoljava se samo u kolebanjima i izjednačenjima tržišnih cena robâ u cene proizvodnje; ne kao direktno utvrđivanje prosečnog profita. Opšta profitna stopa u stvari je određena 1. viškom vrednosti, koji proizvodi ukupni kapital, 2. odnosom ovog viška vrednosti prema vrednosti ukupnog kapitala, i 3. konkurencijom, ali samo ukoliko je ova ono kretanje kojim kapitali uloženi u posebne oblasti proizvodnje teže da iz ovog viška vrednosti, srazmerno svojim relativnim veličinama, izvuku jednake udele. Opšta profitna stopa crpe, dakle, svoje određenje doista iz sasvim drugih i mnogo komplikovanijih osnova nego tržišna kamatna stopa, koja se pravo i neposredno određuje odnosom tražnje i ponude, i zbog toga nije opipljiv i dat fakat onako kao što je to kamatna stopa. Same posebne profitne stope u različnim oblastima proizvodnje više su ili manje nesigurne; ali, ukoliko se ispoljavaju, ne ispoljava se njihova jednoobraznost, već njihova različnost. A opšta profitna stopa, pak, ispoljava se samo kao minimalna granica profita, a ne kao empirijsko, direktno vidljivo obličje stvarne profitne stope.

Ističući ovu razliku između kamatne i profitne stope, mi ne uzimamo u obzir čak ni sledeće dve okolnosti, koje povoljno utiču na konsolidovanje kamatne stope: 1. to da je kamatonosni kapital istorijski ranije postojao i da postoji opšta kamatna stopa tradicionalno nasleđena, 2. mnogo veći neposredni uticaj koji svetsko tržište,

---

1* svoje vrste

nezavisno od uslova proizvodnje u nekoj zemlji, vrši na utvrđivanje kamatne stope, u poređenju s njegovim uticajem na profitnu stopu.

Prosečni profit ne ispoljava se kao neposredno data činjenica nego kao krajnji rezultat izravnanja suprotnih kolebanja, rezultat koji se ima ustanoviti tek istraživanjem. S kamatnom stopom je drukčije. U svojoj, bar lokalnoj, opštoj važnosti ona je svakodnevno fiksirani fakat, fakat koji industrijskom i trgovačkom kapitalu čak služi kao pretpostavka i kao pozicija u kalkulaciji u njihovim operacijama. Svaka novčana suma od 100£ stiče sposobnost da odbacuje 2%, 3%, 4%, 5%. Meteorološki izveštaji ne beleže stanje barometra i termometra tačnije nego berzanski izveštaji stanje kamatne stope, ne za ovaj ili onaj kapital, već za kapital koji se nalazi na novčanom tržištu, tj. za kapital koji je uopšte pozajmljiv.

Na novčanom tržištu stoje jedan prema drugom samo zajmodavac i zajmoprimac. Roba ima isti oblik, novac. Tu su izbrisana sva posebna obličja koja kapital ima saobrazno svome plasmanu u posebnim oblastima proizvodnje ili prometa. On tu postoji u bezrazličnom, sebi jednakom obličju samostalne vrednosti, obličju novca. Tu prestaje konkurencija posebnih oblasti; sve su one tu izmešane kao uzajmioci novca, a i kapital stoji prema svima njima u onom obliku u kome je još ravnodušan prema određenom putu i načinu svoje primene. Kao *po sebi zajednički kapital klase*, kakvim se industrijski kapital pokazuje samo u kretanju i konkurenciji između posebnih oblasti, ovde on istupa stvarno po silini, u tražnji i ponudi kapitala. S druge strane, novčani kapital ima na novčanom tržištu doista ono obličje u kome se kao zajednički elemenat, ravnodušan prema svojoj posebnoj primeni, razdeljuje na različite oblasti, među kapitalističku klasu, prema tome kakve su kad potrebe proizvodnje u svakoj posebnoj oblasti. Uz to dolazi još i to da s razvitkom krupne industrije novčani kapital, ukoliko se javlja na tržištu, sve manje ima kao predstavnika pojedinačnog kapitalistu, vlasnika ovog ili onog dela kapitala koji se nalazi na tržištu, nego sve više istupa kao koncentrisana, organizovana masa, koja je, sasvim drukčije nego stvarna proizvodnja, stavljena pod kontrolu bankara koji zastupa društveni kapital. Na taj način, što se tiče oblika tražnje, prema pozajmljivom kapitalu stoji snaga jedne klase; što se tiče ponude, on sam istupa en masse kao zajmovni kapital.

Ovo su neki od uzroka iz kojih se opšta profitna stopa ispoljava kao razlivena maglovita slika pored određene kamatne stope, koja se, doduše, u svojoj veličini koleba, ali koja time što se koleba jednako za sve zajmoprimce izlazi pred njih uvek kao utvrđena, data. Sasvim tako kao što novcu promene njegove vrednosti ne smetaju da ima jednaku vrednost prema svima robama. Isto onako kao što se tržišne cene robâ svakodnevno kolebaju, a da im to ne smeta da svakodnevno budu zabeležene u izveštajima. Sasvim tako i kamatna stopa, koja se isto tako redovno beleži kao »cena novca«. Zato što se on sam ovde nudi kao

roba u novčanom obliku, utvrđivanje cene kapitala je utvrđivanje njegove tržišne cene, kao kod svih drugih roba; stoga se kamatna stopa uvek predstavlja kao opšta kamatna stopa, kao tolika suma za toliku sumu novca, kao kvantitativno određena. A profitna stopa, naprotiv, može da bude različita čak i u okviru iste oblasti, pri jednakim tržišnim cenama robe, već prema različitim uslovima pod kojima pojedinačni kapitali proizvode istu robu; jer profitnu stopu za pojedinačni kapital ne određuje tržišna cena robe, već razlika između tržišne cene i cene koštanja. A ove različite profitne stope, prvo u okviru iste oblasti, a onda čak i među različnim oblastima, mogu se izjednačiti jedino stalnim kolebanjima.

(Beleška za kasnije razrađivanje.) Jedan poseban oblik kredita: zna se da se, kad novac funkcioniše kao platežno umesto kao kupovno sredstvo, roba otuđuje, ali da se njena vrednost tek kasnije realizuje. Ako se plaćanje dogodi tek pošto je roba opet prodata, onda se ova prodaja ne ispoljava kao posledica kupovine, nego se prodajom realizuje kupovina. Ili prodaja postaje sredstvo kupovine. — Drugo: dužničke priznanice, menice itd. postaju platežna sredstva za poverioca. — Treće: kompenzacija dužničkih priznanica zamenjuje novac.

GLAVA DVADESET TREĆA

Kamata i preduzetnička dobit

Kako smo videli u dvema prethodnim glavama, kamata se prvobitno pojavljuje, prvobitno jeste i u stvarnosti ostaje samo deo profita, tj. viška vrednosti, koji delatni kapitalista, industrijalac ili trgovac, ukoliko ne primenjuje sopstveni, već uzajmljeni kapital, mora plaćati vlasniku i pozajmiocu toga kapitala. Ako primenjuje samo sopstveni kapital, onda nema ovakve deobe profita; on pripada sav njemu. I doista, ukoliko vlasnici kapitala sami primenjuju svoj kapital u procesu reprodukcije, oni ne učestvuju kao konkurenti u određivanju kamatne stope, i već se u ovome pokazuje kako je kategorija kamate — nemoguća bez određenja neke kamatne stope — po sebi tuđa kretanju industrijskog kapitala.

»The rate of interest may be defined to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, for a year or for any longer or shorter period for the use of a certain amount of moneyed capital... When the owner of capital employs it actively in reproduction, he does not come under the head of those capitalists, the proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest.«[1*] (Th. Tooke, *Hist. of Prices*, London 1838, II, str. 355, 356.)

Doista, jedino razdvajanje kapitalista na novčarske i industrijske kapitaliste pretvara jedan deo profita u kamatu, uopšte stvara kategoriju kamate; a opet samo konkurencija među ovima dvema vrstama kapitalista stvara kamatnu stopu.

Dokle god kapital funkcioniše u procesu reprodukcije — čak i pod pretpostavkom da pripada samom industrijskom kapitalisti, tako da ga on ne mora vraćati kome zajmodavcu — dotle on kao privatan čovek ne raspolaže samim ovim kapitalom, već jedino profitom koji

---

[1*] »Kamatna stopa može se definisati kao ona srazmerna suma koju je zajmodavac zadovoljan da primi, a zajmoprimac da plati za jednu godinu ili za koji bilo duži ili kraći period za upotrebu izvesnog iznosa novčanog kapitala... Kad vlasnik sam upotrebi svoj kapital aktivno u reprodukciji, on ne spada u rubriku onih kapitalista čiji odnos prema broju zajmodavaca određuje kamatnu stopu.«

može izdati kao dohodak. Dok njegov kapital funkcioniše kao kapital, on pripada procesu reprodukcije, vezan je u njemu. On je, doduše, njegov vlasnik, ali ga to vlasništvo ne osposobljava da na neki drugi način njime raspolaže dokle god ga upotrebljava kao kapital za eksploataciju rada. Sasvim je ovako i sa novčarskim kapitalistom. Dokle god je njegov kapital pozajmljen, te stoga dejstvuje kao novčani kapital, donosi mu kamatu, deo profita, ali glavnicom on ne može raspolagati. Ovo se ispoljava čim ga je pozajmio, recimo za godinu dana ili više godina, i o izvesnim rokovima prima kamatu a da mu se kapital ne vraća. Ali čak i da mu se kapital vrati, to ovde ne pravi neku razliku. Dobije li ga natrag, mora ga stalno nanovo pozajmljivati dokle god treba da za njega ima dejstvo kapitala — ovde novčanog kapitala. Dokle god se nalazi u njegovoj ruci, ne nosi kamate i ne dejstvuje kao kapital; a dokle god nosi kamate i dejstvuje kao kapital, ne nalazi se u njegovoj ruci. Otuda mogućnost da se kapital pozajmi za večita vremena. Zato su sledeće napomene Tooke-a protiv Bosanqueta sasvim pogrešne. On navodi Bosanqueta (*Metallic, Paper and Credit Currency*, str. 73):

»Ako bi kamatna stopa bila snižena do 1%, bio bi uzajmljeni kapital stavljen gotovo na ravnu nogu (on a par) sa sopstvenim kapitalom.«

Na ovo Tooke stavlja sledeću napomenu:

»Da kapital, pozajmljen po ovoj ili čak i po nižoj kamatnoj stopi, treba da važi kao gotovo na ravnoj nozi sa sopstvenim kapitalom, tvrdnja je toliko nastrana da bi teško zaslužila ozbiljnu pažnju kad ne bi dolazila od ovako inteligentnog pisca koji je u pojedinim tačkama teme tako dobro obavešten. Zar je previdео okolnost, ili je smatra malo značajnom, da njegova pretpostavka uključuje uslov da se zajmodavcu kapital vrati?« (Th. Tooke, *An Inquiry into the Currency Principle*, 2. izd., London 1844, str. 80.)

Ako bi kamata bila =0, stajao bi industrijski kapitalista, koji je kapital uzajmio, na ravnoj nozi sa onim koji radi sopstvenim kapitalom. Obojica bi metali u džep isti prosečni profit, a kao kapital, uzajmljen ili sopstven, dejstvuje kapital samo ukoliko proizvodi profit. Uslov da se pozajmljeni kapital vrati ne bi u ovome ništa izmenio. Što se kamatna stopa više bliži nuli, dakle padne npr. na 1%, to je više uzajmljeni kapital stavljen na ravnu nogu sa sopstvenim kapitalom. Dokle god novčani kapital treba da egzistira kao novčani kapital, mora se stalno opet davati u zajam, i to po postojećoj kamatnoj stopi, recimo po 1%, i stalno opet istoj klasi industrijskih i trgovinskih kapitalista. Dokle god ovi funkcionišu kao kapitalisti, dotle je razlika između onog koji funkcioniše sa uzajmljenim i onog koji funkcioniše sa sopstvenim kapitalom samo u tome što jedan ima da plaća kamatu, a drugi ne; jedan meće u džep sav profit pf, a drugi $pf - i$, profit manje kamatu (interes); što se i više bliži nuli, to $pf - i$ postaje sve više $= pf$, dakle to više stoje oba kapitala na ravnoj nozi. Jedan mora kapital vratiti (platiti ga) i iznova uzajmiti; ali drugi mora svoj kapital, dokle god nje-

gov kapital treba da funkcioniše, takođe stalno iznova preduimati procesu proizvodnje i ne može njime raspolagati nezavisno od ovog procesa. Inače još jedina razlika koja ostaje jeste ona po sebi razumljiva da je jedan vlasnik svoga kapitala, a drugi nije.

A sada se postavlja ovo pitanje. Kako dolazi do toga da se ova čisto kvantitativna podela profita u neto-profit i kamatu preokreće u kvalitativnu razliku? Drugim rečima, kako dolazi do toga da i kapitalista koji primenjuje samo svoj sopstveni, a ne uzajmljeni kapital uvršćuje jedan deo svog bruto-profita u posebnu kategoriju kamate, i da ga kao takvoga zasebno računa? A iz ovoga, zatim, kako dolazi do toga da se svaki kapital, uzajmljen ili ne, razlikuje kao kamatonosni kapital od samoga sebe kao kapitala koji donosi neto-profit?

Vidi se da se ne preobraća svaka slučajna kvantitativna podela profita ove vrste u kvalitativnu. Na primer, nekoliko industrijskih kapitalista udruže se da vode neku radnju i onda dele profit među sobom po pravno utvrđenim pogodbama. Drugi vode svoj posao svaki za sebe, bez associé.[1*] Ovi drugi ne računaju svoj profit pod dvema kategorijama, jedan deo kao individualni profit, a drugi kao kompanijski profit za nepostojeće ortake. Ovde se, dakle, kvantitativna podela ne preobraća u kvalitativnu. Ove kvalitativne podele ima gde se vlasnik slučajno sastoji iz više pravnih lica; nje nema gde to nije slučaj.

Da bismo na pitanje odgovorili, moramo se još nešto duže zadržati kod stvarne polazne tačke obrazovanja kamate; tj. moramo poći od pretpostavke da novčarski kapitalista i proizvodni kapitalista stvarno stoje jedan prema drugome ne samo kao pravno različna lica, već kao lica koja igraju sasvim drukčije uloge u procesu reprodukcije, ili u čijim rukama isti kapital stvarno vrši dvostruko i sasvim različito kretanje. Jedan ga samo pozajmljuje, drugi ga proizvodno primenjuje.

Za proizvodnog kapitalistu koji radi sa uzajmljenim kapitalom cepa se bruto-profit na dva dela: kamatu koju ima plaćati zajmodavcu i suvišak preko kamate koji čini njegov sopstveni udeo u profitu. Ako je opšta profitna stopa data, onda je ovaj, poslednji deo određen kamatnom stopom; ako je data kamatna stopa, onda je on određen opštom profitnom stopom. I dalje: ma kako bruto-profit, stvarna veličina vrednosti ukupnog profita, i odstupao u svakom pojedinom slučaju od prosečnog profita, onaj deo koji pripada delatnom kapitalisti određen je kamatom, pošto je ova fiksirana opštom kamatnom stopom (ne uzimajući u obzir posebne pravne uslove) i pretpostavljena kao anticipirana pre no što počne proces proizvodnje, dakle pre no što je postignut rezultat ovog procesa, bruto-profit. Mi smo videli da je pravi specifični proizvod kapitala višak vrednosti, bliže određeno: profit. Ali za kapitalistu koji radi uzajmljenim kapitalom to nije profit,

---

1* ortaka

već profit manje kamata, onaj deo profita što mu pretiče posle plaćanja kamate. Ovaj mu se deo profita, dakle, nužno ispoljava kao proizvod kapitala, ukoliko funkcioniše; a ovo stvarno za njega i jeste tako, jer on zastupa kapital samo kao kapital koji funkcioniše. On je oličenje kapitala ukoliko ovaj funkcioniše, a ovaj funkcioniše ukoliko se unosno ulaže u industriju ili trgovinu, i ukoliko njegov primenjivač bude s njime preduzimao operacije propisane dotičnom poslovnom granom. Prema tome, nasuprot kamati koju mora da plaća pozajmiocu iz bruto-profita, preostali deo profita, koji njemu pripada, uzima nužno oblik industrijskog odnosno trgovinskog profita, ili, da ga označimo jednim nemačkim izrazom koji uključuje jedno i drugo, vid preduzetničke dobiti. Ako je bruto-profit jednak prosečnom profitu, veličina ove preduzetničke dobiti biće određena isključivo kamatnom stopom. Odstupi li bruto-profit od prosečnog profita, onda njegovu razliku prema prosečnom profitu (po obostranom odbitku kamate) određuju sve one konjunkture koje prouzrokuju neko privremeno odstupanje, bilo profitne stope u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje od opšte profitne stope, bilo profita, koji neki pojedinačni kapitalista pravi u nekoj određenoj oblasti, od prosečnog profita ove posebne oblasti. No, mi smo videli da profitna stopa, u okviru samog procesa proizvodnje, ne zavisi samo od viška vrednosti, već i od mnogih drugih okolnosti: od nabavnih cena sredstava za proizvodnju, od metoda koji su proizvodni iznad proseka, od ekonomisanja postojanog kapitala itd. A ako se ne uzme u obzir cena proizvodnje, zavisi od posebnih konjunktura, a kod svakog pojedinačnog poslovnog čina od veće ili manje lukavosti i okretnosti kapitaliste, da li će i za koliko će ovaj nabavljati ili prodavati iznad ili ispod cene proizvodnje, dakle prisvajati u okviru prometnog procesa veći ili manji deo ukupnog viška vrednosti. Ali se u svakom slučaju ovde kvantitativna podela bruto-profita pretvara u kvalitativnu, i to utoliko više što sama kvantitativna podela zavisi od toga *šta* se ima podeliti, *kako* delatni kapitalista gazduje kapitalom, i kakav mu bruto-profit donosi kao delatni[1*] kapital, tj. usled njegovih funkcija kao delatnog kapitaliste. Ovde je delatni kapitalista pretpostavljen kao nevlasnik kapitala. Vlasništvo na kapital zastupa prema njemu zajmodavac, novčarski kapitalista. Kamata koju ovome plaća, ispoljava se, dakle, kao onaj deo bruto-profita koji pripada svojini na kapital kao takvoj. Nasuprot ovome, sada se onaj deo profita koji pripada delatnom kapitalisti ispoljava kao preduzetnička dobit koja potiče isključivo iz operacija ili funkcija koje on kapitalom izvodi u procesu reprodukcije, dakle specijalno iz funkcija koje izvršuje kao preduzetnik u industriji ili trgovini. Prema njemu se, dakle, kamata ispoljava kao puki plod svojine na kapital, na kapital po sebi nezavisno od procesa reproduk-

---

[1*] U 1. izdanju: fungierendem (delatnom); izmenjeno prema Marxovom rukopisu.

cije kapitala, ukoliko ne »radi«, ne funkcioniše, dok mu se preduzetnička dobit ispoljava kao isključiv plod funkcija koje on vrši kapitalom, kao plod kretanja i procesiranja kapitala, procesiranja koje mu se sad ispoljava kao njegova sopstvena delatnost u suprotnosti prema nedelatnosti, prema nesudelovanju novčarskog kapitaliste u procesu proizvodnje. Ovo kvalitativno razlikovanje dvaju delova bruto-profita — da je kamata plod kapitala po sebi, svojine na kapital, bez obzira na proces proizvodnje, a preduzetnička dobit plod kapitala koji procesira, koji dejstvuje u procesu proizvodnje, te stoga aktivne uloge koju primenjivač kapitala igra u procesu reprodukcije — ovo kvalitativno cepanje nikako nije samo subjektivno shvatanje novčarskog kapitaliste na ovoj, ni industrijskog kapitaliste na onoj strani. Ono počiva na objektivnoj činjenici da kamata pritiče novčarskom kapitalisti, zajmodavcu, koji je samo vlasnik kapitala, koji, dakle, pre procesa proizvodnje i izvan njega zastupa puku svojinu na kapital; a da preduzetnička dobit pritiče kapitalisti koji samo funkcioniše, koji je nevlasnik kapitala.

Ovim se, kako za industrijskog kapitalistu, ukoliko radi sa uzajmljenim kapitalom, tako i za novčarskog kapitalistu, ukoliko svoj kapital ne primenjuje sam, čisto kvantitativna podela bruto-profita među dva različita lica, koja imaju različite pravne osnove na isti kapital i zbog toga na profit koji on proizvodi, preobraća u kvalitativnu podelu. Sad se jedan deo profita ispoljava kao kapitalov plod koji mu po sebi i za sebe pripada, u *jednom* određenju, kao kamata; drugi se deo ispoljava kao specifični plod kapitala u suprotnom određenju, pa zbog toga kao preduzetnička dobit; jedan kao čist plod svojine na kapital, drugi kao plod pukog funkcionisanja s kapitalom, kao plod kapitala koji se nalazi u procesu, ili funkcijâ koje izvršuje delatni kapitalista. Ovo okoštavanje i osamostaljivanje oba dela bruto-profita jednog naspram drugoga, kao kad bi poticali iz dva bitno različita izvora, mora se sad utvrditi za celokupnu kapitalističku klasu i za ukupni kapital. I to svejedno da li je kapital koji primenjuje delatni kapitalista uzajmljen ili ne, ili da li novčarski kapitalista sam primenjuje ili ne primenjuje kapital koji mu pripada. Profit svakog kapitala, dakle i prosečni profit koji počiva na međusobnom izravnanju kapitala, raspada se ili biva raščlanjen na dva kvalitativno različita dela, samostalna jedan prema drugom i nezavisna jedan od drugoga, kamatu i preduzetničku dobit, koji se određuju posebnim zakonima. I kapitalista koji radi sa sopstvenim, i onaj koji radi sa uzajmljenim kapitalom, deli svoj profit na kamatu, koja mu ide kao vlasniku, kao svom sopstvenom pozajmiocu kapitala samome sebi, i na preduzetničku dobit, koja mu ide kao aktivnom, dejstvujućem kapitalisti. Tako za ovu podelu, kao kvalitativnu, postaje svejedno da li kapitalista stvarno ima ili nema da deli s nekim drugim. Primenjivač kapitala cepa se, i onda kad radi sopstvenim kapitalom, na dve ličnosti, na prostog vlasnika kapitala i na primenjivača kapitala; sam njegov kapital cepa se, s obzirom na kategorije profita koji odbacuje,

na *svojinu* na kapital, kapital *izvan* procesa proizvodnje, koji po sebi odbacuje kamatu, i na kapital *u* procesu proizvodnje, koji, kao procesirajući, odbacuje preduzetničku dobit.

Kamata se dakle učvršćuje tako da sada ne istupa kao neka proizvodnji ravnodušna podela bruto-profita do koje dolazi samo u prilici kad industrijalac radi tuđim kapitalom. I onda kad on radi sopstvenim kapitalom, cepa se njegov profit na kamatu i preduzetničku dobit. Time čisto kvantitativna podela postaje kvalitativnom; do nje dolazi nezavisno od slučajne okolnosti da li je industrijalac vlasnik ili nevlasnik svog kapitala. Nisu to samo kvote profita razdeljene na različita lica, već dve različite kategorije profita, koje stoje u različitom odnosu prema kapitalu, dakle u odnosu prema različitim određenjima kapitala.

Sad iz ovoga sasvim jednostavno proizlaze osnove zašto ova podela bruto-profita na kamatu i preduzetničku dobit, čim je jednom postala kvalitativna, dobija ovaj karakter kvalitativne podele za ukupni kapital i za celokupnu klasu kapitalista.

Prvo: to izlazi već iz proste empiričke okolnosti da većina industrijskih kapitalista, iako u različnim srazmerama brojeva, radi i sopstvenim i uzajmljenim kapitalom i da se odnos između sopstvenog i uzajmljenog kapitala menja u različnim periodima.

Drugo: pretvaranje jednog dela bruto-profita u oblik kamate pretvara drugi njegov deo u preduzetničku dobit. Ova poslednja u stvari je samo suprotni oblik što ga uzima suvišak bruto-profita iznad kamate, čim ova postoji kao posebna kategorija. Čitavo istraživanje o tome kako se bruto-profit diferencira u kamatu i preduzetničku dobit svodi se prosto na istraživanje kako jedan deo bruto-profita generalno okoštava i osamostaljuje se kao kamata. Ali, gledano istorijski, kamatonosni kapital postoji kao gotov, nasleđen oblik, a otud i kamata kao gotov podoblik viška vrednosti proizvedenog od kapitala, mnogo pre no što je postojao kapitalistički način proizvodnje i njemu saobrazne predstave o kapitalu i profitu. Otuda u narodnom mišljenju novčani, kamatonosni kapital još uvek važi kao kapital kao takav, kao kapital par excellence. Otuda, s druge strane, shvatanje, koje je preovlađivalo sve do Massie-jevog vremena, da se u kamati plaća novac kao takav. Okolnost da pozajmljeni kapital nosi kamatu, bio ili ne bio stvarno upotrebljen kao kapital — pa i onda kad je uzajmljen samo radi potrošnje — učvršćuje predstavu o samostalnosti ovog oblika kapitala. Najbolji dokaz o samostalnosti u kojoj se u prvim periodima kapitalističkog načina proizvodnje kamata ispoljava naspram profita, a kamatonosni kapital naspram industrijskog kapitala, jeste u tome što je tek sredinom 18. veka bila otkrivena činjenica (od Massie-a, posle njega od Hume-a[55]) da je kamata samo deo bruto-profita, i što je ovakvo otkriće uopšte bilo potrebno.

Treće: bilo da industrijski kapitalista radi sopstvenim ili uzajmljenim kapitalom, to ništa ne menja na okolnosti da nasuprot njemu

stoji klasa novčarskih kapitalista kao posebna vrsta kapitalista, novčani kapital kao samostalna vrsta kapitala, a kamata kao samostalni oblik viška vrednosti, oblik koji odgovara ovom specifičnom kapitalu.

Kvalitativno posmatrano, kamata je višak vrednosti koji donosi puka svojina na kapital, koji odbacuje kapital po sebi, mada njegov vlasnik ostaje izvan procesa reprodukcije; koji, dakle, kapital odbacuje odvojeno od svog procesa.

Kvantitativno posmatrano, onaj deo profita koji sačinjava kamatu ispoljava se tako da se ne odnosi na industrijski i trgovinski kapital kao takav, već na novčani kapital, a stopa ovog dela viška vrednosti, kamatna stopa ili kamatnjak, učvršćuje ovaj odnos. Jer se prvo kamatna stopa — uprkos njenoj zavisnosti od opšte profitne stope — samostalno određuje, a drugo, ona se, kao i tržišna cena robâ, nasuprot neuhvatljivoj profitnoj stopi, ispoljava kraj sve promene kao čvrst, jednoobrazan, opipljiv i uvek dati odnos. Ako bi se sav kapital nalazio u rukama industrijskih kapitalista, ne bi postojala ni kamata ni kamatna stopa. Samostalni oblik koji uzima kvantitativna podela bruto-profita rađa kvalitativnu podelu. Uporedi li industrijski kapitalista sebe s novčarskim, onda se on od ovoga razlikuje samo po preduzetničkoj dobiti, kao suvišku bruto-profita iznad prosečne kamate koja se usled kamatne stope ispoljava kao iskustvom data veličina. Ako, s druge strane, uporedi sebe sa industrijskim kapitalistom koji posluje sopstvenim, a ne uzajmljenim kapitalom, onda se ovaj razlikuje od njega samo kao novčarski kapitalista, time što sâm meće u džep kamatu umesto da je drugom kome plati. U oba pravca pokazuje mu se onaj deo bruto-profita koji se razlikuje od kamate kao preduzetnička dobit, a sama kamata kao višak vrednosti koji kapital nosi sam po sebi, i koji bi zbog toga nosio i bez proizvodne primene.

Za pojedinačnog kapitalistu ovo je u praksi tačno. On može birati hoće li svoj kapital, bilo da ovaj već u svojoj polaznoj tački postoji kao novčani kapital bilo da se tek ima pretvoriti u novčani kapital, pozajmiti kao kamatonosni kapital ili sam iskoristiti kao proizvodni kapital. Ovo, shvaćeno uopšte, tj. primenjeno na ceo društveni kapital, kako to čine neki vulgarni ekonomisti, pa još navodeći to kao osnovu profita, naravno da je ludost. Pretvaranje ukupnog kapitala u novčani kapital, a da ne postoje ljudi koji kupuju i iskorišćavaju sredstva za proizvodnju — u obliku kojih postoji celokupni kapital izuzev njegovog relativno malog dela koji postoji u novcu — naravno da je besmislica. Još veća besmislica leži u tome da bi na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje kapital odbacivao kamatu i ne funkcionišući kao proizvodni kapital, tj. ne stvarajući višak vrednosti, od kojega je kamata samo deo; da bi kapitalistički način proizvodnje išao svojim tokom bez kapitalističke proizvodnje. Ako bi neki nesrazmerno veliki deo kapitalista hteo pretvoriti svoj kapital u novčani kapital, posledica toga bili bi ogromno obezvređenje novčanog kapitala i ogroman pad kamatne stope; mnogi bi odmah bili dovedeni u nemogućnost da žive od svojih

kamata, bili bi, dakle, prisiljeni da se opet pretvore u industrijske kapitaliste. Ali, kako rekosmo, za pojedinačnog kapitalistu to je činjenica. Zbog toga on, čak i kad radi sopstvenim kapitalom, nužno smatra onaj deo svog prosečnog profita koji je jednak prosečnoj kamati, za plod svoga kapitala kao takvoga, bez obzira na procès proizvodnje; a u suprotnosti prema ovome delu, osamostaljenom u kamati, suvišak bruto-profita preko njega za puku preduzetničku dobit.

Četvrto: {praznina u rukopisu.}

Prema tome, pokazalo se da se onaj deo profita koji delatni kapitalista ima da plati pukome vlasniku uzajmljenog kapitala pretvara u onaj samostalni oblik za jedan deo profita koji, pod imenom kamate, nosi svaki kapital kao takav, bio uzajmljen ili ne. Koliki je ovaj deo, to zavisi od visine prosečne kamatne stope. Njegovo se poreklo pokazuje još samo u tome što delatni kapitalista, ukoliko je vlasnik svoga kapitala, ne konkuriše — bar ne aktivno — kod određivanja kamatne stope. Čisto kvantitativna podela profita među dva lica koja na nj imaju različite pravne osnove, pretvorila se u kvalitativnu podelu, koja izgleda da potiče iz prirode kapitala i samoga profita. Jer, kao što smo videli, čim jedan deo profita generalno dobije oblik kamate, pretvara se razlika između prosečnog profita i kamate, ili deo profita preko kamate, u oblik suprotan kamati, u oblik preduzetničke dobiti. Oba ova oblika, kamata i preduzetnička dobit, postoje samo u svojoj suprotnosti. One se, dakle, ni jedna ni druga ne odnose na višak vrednosti, od kojega su one samo delovi fiksirani u raznim kategorijama, rubrikama ili imenima, nego se odnose jedna na drugu. Zato što se jedan deo profita pretvara u kamatu, zato se drugi deo ispoljava kao preduzetnička dobit.

Pod profitom mi ovde uvek razumemo prosečni profit, jer su nam odstupanja, bilo individualnog profita bilo profita u različitim oblastima proizvodnje — dakle varijacije u raspodeli prosečnog profita ili viška vrednosti, koje se kolebaju tamo i amo s konkurentskom borbom i drugim okolnostima — ovde sasvim indiferentna. Ovo važi uopšte za celo ovo istraživanje.

Međutim, kamata je samo onaj neto-profit, kako je Ramsay označuje, koji nosi svojina na kapital kao takva, bilo pukome pozajmiocu koji ostaje izvan procesa reprodukcije, bilo vlasniku koji svoj kapital sam proizvodno primenjuje. Ali on i njemu nosi ovaj neto-profit, ne ukoliko je on delatni kapitalista, nego ukoliko je novčarski kapitalista pozajmilac svog vlastitog kapitala, kao kamatonosnoga, sebi samom kao delatnom kapitalisti. Kao što je pretvaranje novca i uopšte vrednosti u kapital stalni rezultat, tako je i njegova egzistencija kao kapitala isto toliko stalna pretpostavka kapitalističkog procesa proizvodnje. Svojom sposobnošću da se pretvara u sredstva za proizvodnju, on stalno komanduje neplaćenim radom, pa stoga pretvara proces proizvodnje i prometanja robâ u proizvodnju viška vrednosti za svoga vlasnika. Kamata je, dakle, samo izraz toga da vrednost uopšte — opredmećeni

rad u svome opštem društvenom obliku — vrednost koja u stvarnom procesu proizvodnje uzima vid sredstava za proizvodnju stoji kao samostalna sila nasuprot živoj radnoj snazi, i da je sredstvo za prisvajanje neplaćenog rada; a da je ona ta sila time što prema radniku stoji kao tuđa svojina. Ipak je, s druge strane, u obliku kamate izbrisana ova suprotnost prema najamnom radu; jer kamatonosni kapital, kao takav, nema za svoju suprotnost najamni rad, već delatni kapital; zajmodavni kapitalista stoji kao takav direktno nasuprot kapitalisti koji stvarno funkcioniše u procesu reprodukcije, a ne prema najamnom radniku, koji je upravo na osnovici kapitalističke proizvodnje eksproprisan od sredstava za proizvodnju. Kamatonosni kapital jeste kapital *kao svojina* nasuprot kapitalu *kao funkciji*. Ali, ukoliko ne funkcioniše, kapital ne eksploatiše radnike i ne stupa ni u kakvu suprotnost prema radu.

S druge strane, preduzetnička dobit nije suprotnost prema najamnom radu, već samo prema kamati.

Prvo: ako uzmemo da je prosečni profit dat, stopu preduzetničke dobiti ne određuje najamnina, već kamatna stopa. Ona je visoka ili niska u obrnutoj srazmeri prema ovoj.[72]

Drugo: svoje pravo na preduzetničku dobit, dakle samu preduzetničku dobit, delatni kapitalista ne izvodi iz svoje svojine na kapital, nego iz funkcionisanja kapitala u suprotnosti prema određenju u kome postoji samo kao lenjiva svojina. Ovo se ispoljava kao neposredno postojeća suprotnost čim on operiše uzajmljenim kapitalom, gde stoga kamata i preduzetnička dobit pripadaju dvojici različnih ljudi. Preduzetnička dobit potiče iz funkcionisanja kapitala u procesu reprodukcije, dakle kao posledica onih operacija, one delatnosti u kojoj delatni kapitalista služi kao sprovodnik tih funkcija industrijskog i merkantilnog kapitala. Ali biti predstavnik delatnog kapitala nije sinekura kao predstavništvo kamatonosnog kapitala. Na osnovici kapitalističke proizvodnje, kapitalista diriguje i procesom proizvodnje i prometnim procesom. Eksploatacija proizvodnog rada staje napora, bilo da je vrši on sam ili da prepušta drugima da je vrše u njegovo ime. Suprotno kamati, njemu se, dakle, njegova preduzetnička dobit predstavlja kao nezavisna od svojine na kapital, štaviše kao rezultat njegovih funkcija kao nevlasnika, kao — *radnika*.

Zbog toga se u njegovoj ćupi nužno razvija predstava da je i sama njegova preduzetnička dobit — daleko od toga da bi sačinjavala neku suprotnost prema najamnom radu i bila samo neplaćeni tuđi rad — *naprotiv*, *najamnina*, nagrada za nadzor, wages of superintendence of labour, najamnina viša od najamnine običnog najamnog radnika: 1. zato

---

[72] »Preduzetnička dobit zavisi od čistoga profita (net profits) kapitala, a ne ovaj od nje.« (Ramsay, *nav. delo*, str. 214. Čist profit [net profits] kod Ramsaya uvek je = kamata.)

što je to komplikovaniji rad, 2. zato što on sam sebi plaća najamninu. Da se njegova funkcija kao kapitaliste sastoji u tome da proizvodi višak vrednosti, tj. neplaćeni rad, i to pod najekonomičnijim uslovima, potpuno se zaboravlja zbog suprotnosti da kamata ide kapitalisti i onda kad ne vrši nikakvu funkciju kao kapitalista, nego je goli vlasnik kapitala; a da preduzetnička dobit, naprotiv, ide delatnom kapitalisti i kada je nevlasnik kapitala kojim funkcioniše. Zbog protivrečnog oblika oba dela na koje se cepa profit, dakle višak vrednosti, zaboravlja se da su oba samo delovi viška vrednosti i da njegova deoba ne može ni u čemu izmeniti njegovu prirodu, njegovo poreklo, ni njegove uslove egzistencije.

U procesu reprodukcije delatni kapitalista zastupa kapital kao tuđu svojinu prema najamnim radnicima, a novčarski kapitalista učestvuje u eksploataciji rada zamenjen delatnim kapitalistom. To da delatni kapitalista samo kao predstavnik sredstava za proizvodnju prema radnicima može vršiti funkciju zapošljavanja radnika da rade za njega, ili puštanja sredstava za proizvodnju da funkcionišu kao kapital, to se zaboravlja zbog suprotnosti funkcije kapitala u procesu reprodukcije prema pukoj svojini na kapital izvan procesa reprodukcije.

Doista, u obliku koji oba dela profita, tj. viška vrednosti, uzimaju kao kamata i preduzetnička dobit, nije izražen neki odnos prema radu, jer taj odnos postoji samo između rada i profita, ili upravo viška vrednosti kao sume, celine, jedinstva ova dva dela. Srazmera u kojoj se profit deli i različiti pravni osnovi pod kojima se ova deoba vrši, pretpostavljaju profit kao gotov, pretpostavljaju njegovo postojanje. Stoga, ako je kapitalista vlasnik kapitala kojim funkcioniše, on meće u džep sav profit ili višak vrednosti; radniku je sasvim svejedno da li on to čini ili ima jedan deo da plati nekom trećem licu kao pravnom sopstveniku. Tako se razlozi za deobu profita između dve vrste kapitalista ispod ruke pretvaraju u razloge za egzistenciju profita, viška vrednosti, koji valja deliti, i koji kapital kao takav izvlači iz procesa reprodukcije bez obzira na[1*] svaku kasniju deobu. Iz toga što kamata stoji nasuprot preduzetničkoj dobiti, a preduzetnička dobit nasuprot kamati, oboje jedno nasuprot drugome, ali ne nasuprot radu, sleduje da preduzetnička dobit plus kamata, tj. profit, dalje, višak vrednosti, počivaju — na čemu? Na antagonističkom obliku oba njegova dela! Ali se profit proizvodi pre no što se s njim preduzme ova deoba i pre no što o njoj može biti govora.

Kamatonosni kapital potvrđuje se kao takav samo ukoliko se pozajmljeni novac stvarno pretvori u kapital i proizvede neki suvišak od kojega je kamata jedan deo. Ali ovo ne ukida činjenicu da je njemu, nezavisno od procesa proizvodnje, priraslo svojstvo nošenja kamate. Pa i radna snaga potvrđuje svoju moć da stvara vrednost samo kad se

---

[1*] U 1. izdanju: vor (pre); ispravljeno prema Marxovom rukopisu.

zaposli i realizuje u procesu rada; ali to ne isključuje da je ona po sebi, potencijalno, kao sposobnost, ta delatnost koja stvara vrednost i da kao takva ne nastaje tek iz procesa, nego mu je, naprotiv, pretpostavljena. Kao sposobnost da stvara vrednost, ona se kupuje. Neko je može i kupiti a da je ne zaposli da proizvodno radi, npr. u čisto lične svrhe, poslugu itd. Tako je i s kapitalom. Stvar je zajmoprimca da li će ga upotrebiti kao kapital, dakle da li će njegovo unutrašnje svojstvo da proizvodi višak vrednosti stvarno staviti u akciju. Ono što on plaća, u oba je slučaja višak vrednosti potencijalno uključen u robi kapitalu.

Da pogledamo sad preduzetničku dobit izbliže.

Time što se momenat specifične društvene određenosti kapitala u kapitalističkom načinu proizvodnje — svojina na kapital, koja ima svojstvo da bude komanda nad radom drugih — fiksira, te se kamata zbog toga ispoljava kao onaj deo viška vrednosti koji kapital proizvodi u tom odnosu, drugi deo viška vrednosti — preduzetnička dobit — nužno se ispoljava tako kao da ne potiče iz kapitala kao kapitala, nego iz procesa proizvodnje, odvojeno od njegove specifične društvene određenosti koja je svoj posebni način egzistencije već dobila u izrazu kamata na kapital. Ali, rastavljen od kapitala, proces proizvodnje je proces rada uopšte. Stoga se industrijski kapitalista, kao različit od vlasnika kapitala, ne ispoljava kao delatni kapital, nego kao funkcioner takođe bez obzira na kapital, kao prost nosilac procesa rada uopšte, kao radnik, i to najamni radnik.

Kamata kao takva izražava upravo egzistenciju uslova rada kao kapitala, u njihovoj društvenoj suprotnosti prema radu i u njihovom pretvaranju u lične sile nasuprot radu i nad radom. Ona predstavlja puku svojinu na kapital kao sredstvo za prisvajanje proizvoda tuđeg rada. Ali ona predstavlja ovaj karakter kapitala kao nešto što mu pripada izvan procesa proizvodnje i što nikako nije rezultat specifično kapitalističke određenosti samog tog procesa proizvodnje. Ona ga predstavlja ne u direktnoj suprotnosti prema radu, nego obrnuto, bez odnosa prema radu i kao puki odnos jednog kapitaliste prema drugom. Dakle, kao određenje koje je spoljašnje i indiferentno odnosu kapitala prema samom radu. U kamati, dakle, u posebnom obličju profita, u kome antagonistički karakter kapitala daje sebi samostalan izraz, daje ga on sebi tako da je ova suprotnost u njemu potpuno izbrisana i da se ona nikako ne uzima u obzir. Kamata je odnos među dvojicom kapitalista, a ne među kapitalistom i radnikom.

S druge strane, ovaj oblik kamate daje drugome delu profita kvalitativni oblik preduzetničke dobiti, čak najamnine za nadzor. Posebne funkcije koje kapitalista ima da vrši kao takav, i koje mu pripadaju baš za razliku od radnika i u suprotnosti prema njima, predstavljaju se kao puke funkcije rada. Ne stvara on višak vrednosti zato što radi

kao kapitalista, nego zato što, bez obzira na njegovo svojstvo kapitaliste, on *i* radi. Ovaj deo viška vrednosti, dakle, i nije više nikako višak vrednosti, već njegova suprotnost, ekvivalenat za izvršeni rad. Pošto se otuđeni karakter kapitala, njegova suprotnost prema radu, prenosi s onu stranu stvarnog procesa eksploatacije, naime u kamatonosni kapital, to sam ovaj proces eksploatacije izgleda kao puki proces rada, u kome delatni kapitalista izvršuje samo drukčiji rad nego radnik. Tako da su rad eksploatisanja i eksploatisani rad, oba kao rad, identični. Rad eksploatisanja isto je onoliko rad kao i rad koji se eksploatiše. Na kamatu pada društveni oblik kapitala, ali izražen u neutralnom i indiferentnom obliku; na preduzetničku dobit pada ekonomska funkcija kapitala, ali apstrahovana od određenog, kapitalističkog karaktera te funkcije.

Tu se u svesti kapitaliste zbiva sasvim ono isto kao kod osnova za kompenzaciju pri izravnanju u prosečni profit, koje smo nagovestili u odeljku II ove knjige. Ovi kompenzacioni osnovi, koji ulaze kao određujući činilac u deobu viška vrednosti, izvrću se u kapitalističkoj predstavi u osnove postanka i (subjektivne) osnove opravdanja samog profita.

Predstava o preduzetničkoj dobiti kao najamnini za nadzor nad radom, koja predstava potiče iz suprotnosti preduzetničke dobiti prema kamati, nalazi dalji oslonac u tome što se jedan deo profita doista može izdvojiti kao najamnina, i stvarno se izdvaja, ili upravo obrnuto, što se jedan deo najamnine, na bazi kapitalističkog načina proizvodnje, ispoljava kao integralni sastavni deo profita. Ovaj deo, kako je već A. Smith tačno otkrio, pokazuje se čist, samostalan i potpuno odvojen, s jedne strane od profita (kao zbira kamate i preduzetničke dobiti), s druge strane od onog dela profita koji po odbitku kamate pretiče kao takozvana preduzetnička dobit, u plati rukovodioca u takvim poslovnim granama čija proširenost itd. dopušta dovoljnu podelu rada da bi dozvolila posebnu najamninu za nekog rukovodioca.

Rad vrhovnog nadzora i rukovođenja nužno nastaje svuda gde neposredni proces proizvodnje ima vid društveno kombinovanog procesa, a ne istupa kao izolovani rad samostalnih proizvođača.[73] Ali je njegova priroda dvostruka.

S jedne strane, u svim radovima gde kooperišu mnoge individue predstavljaju se povezanost i jedinstvo procesa nužno u jednoj zapovedničkoj volji i u funkcijama koje se ne tiču delimičnih radova, već celokupne delatnosti radionice, kao kod dirigenta[1*] nekog orkestra.

---

[73] »Tu« (kod seljaka zemljoposednika) »nadzor postaje potpuno suvišan.« (J. E. Cairnes, *The Slave Power*, London 1862, str. 48, 49.)

[1*] U originalu stoji »direktora«, ali reč je o dirigentu.

To je proizvodan rad koji se mora vršiti u svakom kombinovanom načinu proizvodnje.

S druge strane — ne uzimajući uopšte u obzir trgovačko odeljenje — ovaj rad vrhovnog nadzora nužno nastaje u svima načinima proizvodnje koji počivaju na suprotnosti između radnika kao neposrednog proizvođača i vlasnika sredstava za proizvodnju. Što je ta suprotnost veća, to je veća uloga koju igra ovaj nadzornički rad.[1]* Zato on dostiže svoj maksimum u robovskom sistemu.[74] Ali je on neophodan i u kapitalističkom načinu proizvodnje, pošto je ovde proces proizvodnje ujedno i proces potrošnje radne snage od strane kapitaliste. Sasvim kao što u despotskim državama posao starešinskog nadzora i svestranog mešanja vlade uključuje dve stvari: i izvršavanje zajedničkih poslova koji proizlaze iz prirode svih zajednica, i specifične funkcije koje potiču iz suprotnosti vlade prema narodnoj masi.

Kod antičkih pisaca, koji su pred sobom imali robovski sistem, nalaze se u teoriji, kao što je i u praksi bio slučaj, obe strane nadzorničkog rada isto onako nerazdvojno združene kao kod modernih ekonomista koji kapitalistički način proizvodnje smatraju apsolutnim načinom proizvodnje. S druge strane, kao što ću odmah pokazati na jednom primeru, apologeti modernog robovskog sistema umeju isto onako da koriste nadzorni rad kao razlog za pravdanje ropstva kako ga drugi ekonomisti iskorišćuju kao razlog sistema najamnog rada.

Vilikus[2]* u Katonovo doba:

»Na čelu robovlasničkog imanja (Gutssklavenschaft[3]*, familia rustica) stajao je ekonom (villicus od villa[4]*), koji preuzima i izdaje, kupuje i prodaje, prima upute od gospodara i u njegovom odsustvu naređuje i kažnjava... Ekonom je, naravno, bio slobodniji od ostalih slugu; Magonove knjige[58] savetuju da mu se dopusti brak, rađanje dece i sopstvena blagajna, a Katon da ga žene ekonomkom; biće da je jedini on imao izgleda da u slučaju valjanog držanja dobije od gospodara slobodu. Inače su svi sačinjavali zajedničko domaćinstvo... Svaki rob, pa i sam ekonom, dobijao je ono što mu je potrebno na račun gospodara u izvesnim rokovima prema utvrđenim stavovima, i s time je onda imao izlaziti na kraj... Količina se upravljala prema radu, zbog čega je, npr., ekonom, čiji je rad bio lakši od rada slugu, dobijao manju meru od ovih.« (Mommsen, *Römische Geschichte,* 2. izdanje, 1856, I, str. 809 - 810.)

---

[74] »Ako priroda posla zahteva da se radnici« (naime robovi) »rasture po jednoj prostranoj površini, onda će se srazmerno uvećati broj nadzornika, a stoga i troškovi rada koji ovaj nadzor iziskuje.« (Cairnes, *isto,* str. 44.)

---

[1]* U 1. izdanju: Arbeiter - Oberaufsicht (= nadzor nad radnicima); prema Marxovom rukopisu ispravljeno: Arbeit der Oberaufsicht (= nadzornički rad). — [2]* nadzornik nad robovima — [3]* U 1. izdanju i Marxovom rukopisu: Gutssklavenwirtschaft (robovlasničko poljoprivredno dobro). — [4]* poljoprivredno dobro

Aristotel:

»'Ο γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις.« (Jer je gospodar — kapitalista — kao takav aktivan ne u sticanju robova — u svojini na kapital koja mu daje moć da kupuje rad — već u iskorišćavanju robova — primenjivanju radnika — danas najamnih radnika u procesu proizvodnje.) »'Εστι δ'αὕτη ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν.« (Ali ova nauka nije ni velika ni uzvišena;) »ἃ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν« (naime ono što rob mora umeti da izvrši, mora umeti i da naredi). »Διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταύτην τὴν τιμήν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν.« (Gde gospodari nemaju potrebe da se oko ovoga sami muče, tu nadzornik preuzima ovu čast, a oni sami bave se državnim poslovima ili filozofiraju.) (Aristoteles, *De republica*, izd. Bekker, knj. I, 7.)

Da vlast, kako u političkoj tako i u ekonomskoj oblasti, nameće vlastodršcima funkcije vladanja, tj. da na ekonomskom polju takođe moraju umeti trošiti radnu snagu — to Aristotel kaže suvim rečima i dodaje da ne treba praviti mnogo buke oko tog nadzornog rada, zbog čega gospodar, čim je dovoljno imućan, prepušta »čast« ove muke kakvom nadzorniku.

Rad upravljanja i starešinskog nadzora, ukoliko to nije posebna funkcija koja proizlazi iz prirode svakog kombinovanog društvenog rada, nego potiče iz suprotnosti između vlasnika sredstava za proizvodnju i vlasnika gole radne snage — bilo da se ova kupuje zajedno sa samim radnikom, kao u robovskom sistemu, ili da sam radnik prodaje svoju radnu snagu, pa se stoga proces proizvodnje ispoljava u isti mah kao proces potrošnje njegovog rada od strane kapitala — ova funkcija, koja potiče iz potčinjenosti neposrednog proizvođača, dovoljno je često bila učinjena razlogom za opravdanje samog ovog odnosa, a eksploatacija, prisvajanje tuđeg neplaćenog rada, isto je tako često prikazana kao najamnina koja pripada vlasniku kapitala. Ali nikad bolje no što je to učinio jedan branilac ropstva u Sjedinjenim Državama, neki advokat O'Conor na jednom mitingu u Njujorku 19. decembra 1859, pod lozinkom »Pravičnost za Jug«:

»Now, gentlemen«[1*], reče on uz veliki aplauz, »sama je priroda odredila Crnca za ovaj položaj sluge. On ima snagu i jak je za rad; ali priroda koja mu je dala ovu snagu uskratila mu je razum za vladanje i volju za rad.« (Odobravanje.) »To dvoje mu je uskraćeno! I ista priroda koja ga nije obdarila voljom za rad dala mu je gospodara koji će silom izazvati tu volju i njega, u klimi za koju je stvoren, učiniti korisnim slugom kako za njega samog tako i za gospodara koji njime vlada. Ja tvrdim da nije nepravda da se Crnac ostavi u položaju u koji ga je stavila priroda; da mu se da gospodar koji će njime vladati; a ne oduzima mu se nijedno od njegovih prava ako se natera da za to i radi i da svome gospodaru pruži

1* Dakle, gospodo

pravičnu odštetu za rad i talente koje on primenjuje da bi njime vladao i da bi ga za njega samog i za društvo učinio korisnim.«[57]

Ali i najamni radnik, kao i rob, mora imati gospodara koji će ga terati da radi i koji će njime upravljati. A kad se ovaj odnos gospodstva i potčinjenosti pretpostavi, onda je u redu što se najamni radnik primorava da proizvodi svoju sopstvenu najamninu, a povrh toga nadzorničku nagradu, kompenzaciju za rad vladanja i starešinskog nadzora nad njime, »i da svome gospodaru pruži pravednu odštetu za rad i talente koje on primenjuje da bi njime vladao i da bi ga za njega samog i za društvo učinio korisnim«.

Rad starešinskog nadzora i upravljanja, ukoliko potiče iz antagonističkog karaktera, iz vladavine kapitala nad radom, i koji je zbog toga svima načinima proizvodnje koji počivaju na klasnoj suprotnosti zajednički s kapitalističkim načinom proizvodnje, i u kapitalističkom je sistemu neposredno i nerazdvojno prepleten s proizvodnim funkcijama koje svaki kombinovani društveni rad nameće pojedinačnim individuama kao poseban rad. Najamnina jednog epitroposa[1*] ili regisseur-a[2*], kako se zvao u feudalnoj Francuskoj, potpuno se rastavlja od profita; te uzima i oblik najamnine za kvalifikovan rad, čim se posao vodi u dovoljno velikom razmeru da se može platiti ovakav upravitelj (manager), mada to još ni izdaleka ne znači da naši industrijski kapitalisti »vode državne poslove ili filozofiraju«.

Već je g. Ure[75] zapazio da »dušu našeg industrijskog sistema« ne čine industrijski kapitalisti, nego industrijski managers[3*]. Što se tiče trgovačkog dela posla, već je u prošlom odeljku o ovome rečeno što je nužno[4*].

Sama kapitalistička proizvodnja dovela je dotle da se rad starešinskog upravljanja, sasvim rastavljen od svojine na kapital, potuca sokacima. Zato je postalo nekorisno da ovaj rad starešinskog upravljanja vrši kapitalista. Neki muzički dirigent[5*] nikako ne mora biti vlasnik instrumenata svoga orkestra, niti u njegovu funkciju kao dirigenta spada da ima ma kakva posla s »najamninom« ostalih muzičara. Zadružne fabrike pružaju dokaz da je kapitalista kao funkcioner proizvodnje postao isto onako izlišan kao što sam on u svom najvišem oformljenju nalazi da je veleposednik izlišan. Ukoliko rad kapitaliste ne proizlazi iz procesa proizvodnje kao čisto kapitalističkog procesa,

---

[75] A. Ure, *Philosophie des manufactures*, francuski prevod, 1836, I, str. 67, gde ovaj Pindar fabrikanata izdaje ovima u isti mah i svedodžbu da većina od njih nema ni najpovršniju predstavu o mehanizmu koji primenjuju.

[1*] nadzornika u antičkoj Grčkoj — [2*] upravitelja — [3*] upravitelji preduzeća — [4*] Vidi u ovom tomu, str. 243 - 245. — [5*] u nemačkom originalu: Musikdirektor

dakle ukoliko s kapitalom ne prestaje sam od sebe; ukoliko se ne ograničava na funkciju eksploatisanja tuđeg rada; ukoliko on, dakle, potiče iz oblika rada kao društvenog rada, iz kombinacije i kooperacije mnogih radi zajedničkog rezultata, on je isto toliko nezavisan od kapitala kao i sam ovaj oblik čim razbije kapitalističku ljusku. Kazati da je ovaj rad potreban kao kapitalistički rad, kao funkcija kapitaliste, znači samo to da vulgus ne može oblike koji su se razvili u krilu kapitalističkog načina proizvodnje da predstavi sebi odvojene i oslobođene od njihovog antagonističkog kapitalističkog karaktera. Nasuprot novčarskom kapitalisti, industrijski je kapitalista radnik, ali radnik kao kapitalista, tj. kao exploiteur tuđeg rada. Najamnina, na koju on za ovaj rad polaže pravo i koju dobija tačno je jednaka prisvojenoj količini tuđeg rada i direktno zavisi, ukoliko se podvrgava nužnom trudu eksploatacije, od stepena eksploatacije toga rada, a ne od stepena naprezanja što ga ova eksploatacija staje i koje za umerenu platu može da prevali na nekog upravnika. Posle svake krize može se u engleskim fabričkim srezovima videti dosta bivših fabrikanata koji za jevtinu najamninu nadziru svoje sopstvene ranije fabrike kao upravnici kod novih vlasnika, često svojih poverilaca.[76]

Najamnina za upravljanje, kako za trgovinskog tako i za industrijskog upravnika, pokazuje se potpuno rastavljena od preduzetničke dobiti, kako u kooperativnim fabrikama radnika tako i u kapitalističkim akcionarskim preduzećima. Rastavljenost upravničke najamnine od preduzetničke dobiti, koja se inače pojavljuje slučajno, ovde je postojana. Kod kooperativne fabrike otpada antagonistički karakter nadzornog rada, pošto upravnika plaćaju radnici umesto da on prema njima zastupa kapital. Akcionarska preduzeća uopšte — koja su se razvila s kreditnim sistemom — imaju tendenciju da ovaj upravljački rad kao funkciju sve više odvajaju od svojine na kapital, bio on sopstven ili uzajmljen isto onako kao što se s razvitkom buržoaskog društva sudijske i upravne funkcije rastavljaju od zemljišne svojine, čiji su atributi one bile u feudalno doba. Ali pošto, s jedne strane, prema pukom vlasniku kapitala, novčarskom kapitalisti, istupa delatni kapitalista, i što s razvitkom kredita sam ovaj novčani kapital uzima društveni karakter, koncentriše se u bankama, te ga na zajam daju one, a ne više njegovi neposredni vlasnici; i pošto, s druge strane, sve realne funkcije koje pripadaju delatnom kapitalisti kao takvom obavlja puki rukovodilac koji nema nikakvog prava posedovanja kapitala, niti putem zajma niti na drugi koji način, to ostaje samo funkcioner, a kapitalista iščezava iz procesa proizvodnje kao suvišna ličnost.

---

[76] U jednom meni poznatom slučaju postao je posle krize od 1868. g. neki bankrotirani fabrikant plaćeni najamni radnik svojih sopstvenih ranijih radnika. Naime, posle njegovog bankrotstva, fabriku je nastavila da vodi jedna radnička zadruga, a bivši vlasnik bio je namešten kao upravnik. — F. E.

Iz javno položenih računa[77] kooperativnih fabrika u Engleskoj vidi se da je — po odbitku upravnikove najamnine, koja čini jedan deo predujmljenog promenljivog kapitala, sasvim kao najamnina ostalih radnika — profit bio veći od prosečnog profita, mada su one mestimično plaćale mnogo višu kamatu negoli privatni fabrikanti. Uzrok ovog većeg profita bila je u svima ovim slučajevima veća ekonomija u primeni postojanog kapitala. Ali što nas kod ovoga interesuje jeste to da se ovde prosečni profit (= kamata + preduzetnička dobit) faktično i očevidno predstavlja kao veličina potpuno nezavisna od upravničke najamnine. Pošto je profit tu bio veći od prosečnog profita, to je i preduzetnička dobit bila veća nego inače.

Isti se fakat pokazuje i u nekim kapitalističkim akcionarskim preduzećima, npr. u akcionarskim bankama (joint-stock banks). London and Westminster Bank platila je 1863. god. 30% godišnje dividende, Union Bank of London i druge 15%. Od bruto-profita ovde se odbija, osim salair-a[1*] rukovodilaca, kamata koja se plaća za depozite. Ovde se visoki profit objašnjava iz male srazmere uplaćenog kapitala prema depozitima. Na primer, kod London and Westminster banke 1863: uplaćeni kapital 1 000 000 £; depoziti 14 540 275 £. Kod Union Bank of London 1863: uplaćeni kapital 600 000 £; depoziti 12 384 173 £.

Brkanje preduzetničke dobiti sa nadzorničkom ili upravničkom najamninom nastalo je isprva iz antagonističkog oblika koji suvišak profita iznad kamate uzima u suprotnosti prema kamati. Ono je dalje razvijano iz apologetske namere da se profit predstavi ne kao višak vrednosti, tj. kao neplaćeni rad. već kao najamnina samog kapitaliste za izvršeni rad. Tome su onda socijalisti suprotstavili zahtev da se profit faktično svede na ono za šta se teorijski predstavljao, naime na prostu nadzorničku najamninu. A ovaj se zahtev teoretskom ulepšavanju tim neprijatnije suprotstavio što je više ova nadzornička najamnina, s jedne strane, nalazila svoj određeni nivo i svoju određenu tržišnu cenu, kao i svaka druga najamnina, usled obrazovanja mnogobrojne klase industrijskih i trgovinskih rukovodilaca[78], i što je više,

---

[77] Računi na koje se ovde ukazuje idu najdalje do 1864, pošto je gornji tekst pisan 1865. — F. E.

[78] »Majstori su radnici isto kao njihovi pomoćnici. U ovome svojstvu njihov je interes tačno isti kao njihovih ljudi. Ali oni su pored toga ili kapitalisti, ili agenti kapitalista, a u ovom pogledu njihov je interes sasvim suprotan interesu njihovih radnika.« (Str. 27.) »Velika rasprostranjenost obrazovanja među industrijskim radnicima (journeymen mechanics) u ovoj zemlji svakodnevno smanjuje vrednost rada i veštine skoro svih majstora i preduzetnika, uvećavajući broj lica koja poseduju njihova stručna znanja.« (Hodgskin, *Labour defended against the Claims of Capital etc.*, London 1825, str. 30.)

[1*] plate

s druge strane, sa opštim razvitkom koji snižava troškove proizvodnje specifično školovane radne snage ona padala, kao svaka najamnina za kvalifikovani rad.[79] S razvitkom kooperacije na strani radnika, a akcionarskih preduzeća na strani buržoazije, izvučen je ispod nogu i poslednji izgovor za brkanje preduzetničke dobiti sa upravničkom najamninom, te se profit i u praksi ispoljio kao ono što je teoretski neporecivo bio, kao goli višak vrednosti, vrednost za koju nije plaćen nikakav ekvivalent, realizovan neplaćeni rad; tako da delatni kapitalista stvarno eksploatiše rad i da se plod njegove eksploatacije, kad radi uzajmljenim kapitalom, deli na kamatu i preduzetničku dobit, suvišak profita preko kamate.

Na osnovici kapitalističke proizvodnje razvija se kod akcionarskih preduzeća nova prevara sa upravničkom najamninom time što pored i iznad stvarnog upravljača istupa čitav niz upravnih i nadzornih odbora, kod kojih su uprava i nadzor stvarno goli izgovor za pljačkanje akcionara i sopstveno bogaćenje. O ovome ima veoma krasnih pojedinosti u: *The City or the Physiology of London Business; with Sketches on 'Change, and the Coffee Houses*, London 1845.

»Šta bankari i trgovci zarađuju na tome što sudeluju u upravama osam ili devet različitih društava može se videti iz ovog primera: privatni bilans g. Timothyja Abrahama Curtisa, iznet pred stečajni sud prilikom njegovog bankrotstva, pokazivao je godišnji prihod od 800 do 900£ pod rubrikom: »Direktorati.« Pošto je g. Curtis bio direktor Engleske banke i Istočnoindijske kompanije, smatralo se svako akcionarsko društvo srećnim kad ga je moglo pridobiti za direktora.« Str. 81, 82.

Nagrada direktorima ovakvih društava za svaku nedeljnu sednicu iznosi najmanje jednu gvineju (21 marku). Rasprave pred stečajnim sudom pokazuju da ova nadzornička najamnina po pravilu stoji u obrnutoj srazmeri prema nadzoru što ga ovi nominalni direktori stvarno vrše.

---

[79] »Opšte popuštanje konvencionalnih prepreka i povećane olakšice za obrazovanje imaju tendenciju da snize najamnine kvalifikovanih radnika, umesto da podignu najamnine nekvalifikovanih radnika.« (J. St. Mill, *Principles of Political Economy*, 2. izd., London 1849, I, str. 479.)

GLAVA DVADESET ČETVRTA

Ospoljavanje kapitalskog odnosa u obliku kamatonosnog kapitala

U kamatonosnom kapitalu dostiže kapitalistički odnos svoj najspoljašnjiji i najfetiškiji oblik. Tu imamo N—N′, novac koji proizvodi više novca, vrednost koja se sama oplođuje, bez procesa koji posreduje između oba ekstrema. U trgovačkom kapitalu, N—R—N′, postoji bar opšti oblik kapitalističkog kretanja, mada se ono drži samo prometne oblasti, te se stoga profit ispoljava kao puki profit od prodaje, ali se ipak predstavlja kao proizvod nekog društvenog *odnosa*, ne kao proizvod neke proste *stvari*. Oblik trgovačkog kapitala još uvek predstavlja neki proces, jedinstvo suprotnih faza, kretanje koje se deli na dva suprotna čina, na kupovinu i prodaju robâ. Ovo je zatrto u N—N′, u obliku kamatonosnog kapitala. Kad kapitalista pozajmi npr. 1000£, a kamatna stopa iznosi 5%, onda je vrednost od 1000£ kao kapitala za jednu godinu $=K+Ki'$, gde je K kapital, a i' kamatna stopa, dakle ovde $5\%=^{5}/_{100}=^{1}/_{20}$, $1000+1000\times{}^{1}/_{20}=1050$£. Vrednost 1000£ kao kapitala jeste $=1050$£, tj. kapital nije prosta veličina. On je *odnos* veličina, odnos glavne sume, date vrednosti, prema sebi samoj kao vrednosti koja se oplođuje, kao glavne sume koja je proizvela višak vrednosti. A kako smo videli, kapital se predstavlja kao takav, kao ova vrednost koja se neposredno oplođuje, za sve delatne kapitaliste, bilo da funkcionišu sa sopstvenim ili sa uzajmljenim kapitalom.

N — N′: u ovome imamo prvobitnu polaznu tačku kapitala, novac u obrascu N—R—N′, sveden na dva ekstrema N—N′, gde je $N'=N+\Delta N$, novac koji stvara više novca. To je prvobitna i opšta formula kapitala, skraćena u besmislen rezime. To je gotov kapital, jedinstvo procesa proizvodnje i prometnog procesa, i koji zbog toga u određenom vremenskom periodu rađa određen višak vrednosti. U obliku kamatonosnog kapitala ovo se ispoljava neposredno, bez posredništva procesa proizvodnje i prometnog procesa. Kapital se pokazuje kao misteriozan i samotvorački izvor kamate, svog sopstvenog uvećavanja. *Stvar* (novac, roba, vrednost) sad je kao puka stvar već kapital, a kapital se pojavljuje kao puka stvar; rezultat celokupnog procesa reprodukcije pojavljuje se kao svojstvo koje samo od sebe

pripada stvari; od vlasnika novca, tj. robe u njenom uvek razmenljivom obliku, zavisi hoće li ga izdati kao novac ili će hteti da ga iznajmi kao kapital. Stoga je u kamatonosnom kapitalu ovaj automatski fetiš, vrednost koja se sama oplođuje, novac koji rađa novac, izrađen u punoj čistoti i u ovome obliku ne nosi više nikakvih ožiljaka svoga postanka. Društveni odnos dovršen je kao odnos jedne stvari, novca, prema samoj sebi. Umesto pravoga pretvaranja novca u kapital, ovde se pokazuje samo besadržajni oblik tog pretvaranja. Kao kod radne snage, postaje upotrebna vrednost novca ovde to da stvara vrednost, veću vrednost od one koju sam sadrži. Novac kao takav već je potencijalno vrednost koja se sama oplođuje, i kao takav se daje na zajam, što je oblik prodaje za ovu naročitu robu. I tako nastaje osobina novca da stvara vrednost, da rađa kamatu sasvim onako kao što kruška rađa kruške. A kao ovakvu kamatonosnu stvar prodaje pozajmilac novca svoj novac. Ali to nije sve. Stvarno delatni kapital predstavlja se i sam, kao što smo videli, tako da kamatu ne rađa kao delatni kapital, nego kao kapital po sebi, kao novčani kapital.

A i ovo se izvrće: dok je kamata samo deo profita, tj. viška vrednosti koji delatni kapitalista cedi iz radnika, sada se, obrnuto, kamata ispoljava kao pravi plod kapitala, kao nešto izvorno, a profit, preobražen sada u oblik preduzetničke dobiti, kao puki akcesorijum i dodatak koji pridolazi u procesu reprodukcije. Tu je fetiško obličje kapitala i predstava o kapital-fetišu završena. U N—N′ imamo iracionalni oblik kapitala, izvrnutost i postvarenost odnosâ proizvodnje u najvišoj potenciji: kamatonosno obličje, jednostavno obličje kapitala, u kome je on pretpostavljen svome sopstvenom procesu reprodukcije; sposobnost novca, odnosno robe, da oplođuje svoju sopstvenu vrednost, nezavisno od reprodukcije — mistifikaciju kapitala u najoštrijem obliku.

Naravno da za vulgarnu ekonomiju, koja kapital hoće da predstavi kao samostalan izvor vrednosti, stvaranja vrednosti, ovaj oblik, oblik u kome se izvor profita više ne raspoznaje i gde rezultat kapitalističkog procesa proizvodnje — odvojen od samog procesa — dobija samostalnu egzistenciju, dolazi kao poručen.

Tek je u novčanom kapitalu kapital postao roba, čije svojstvo da se sama oplođuje ima utvrđenu cenu koja je svaki put notirana u kamatnoj stopi.

Kao kamatonosni kapital, i to u svom neposrednom obliku kao kamatonosni novčani kapital (drugi oblici kamatonosnog kapitala, koji nas se ovde ništa ne tiču, opet su izvedeni iz ovog oblika i pretpostavljaju ga), kapital dobija svoj čist fetiški oblik, N—N′ kao subjekat, kao stvar koja se može prodati. *Prvo*, što neprekidno postoji kao novac, u obliku u kome su sve njegove određenosti zatrte, a njegovi realni elementi nevidljivi. Novac je upravo onaj oblik u kome je zatrta razlika robâ kao upotrebnih vrednosti, a otuda i razlika industrijskih kapitala koji se sastoje iz ovih roba i njihovih uslova proizvodnje; to je oblik u kome vrednost — a ovde kapital — egzistira kao samo-

stalna razmenska vrednost. U reprodukcionom procesu kapitala novčani je oblik trenutan, čisto prolazni momenat. Na novčanom tržištu, naprotiv, kapital postoji uvek u ovom obliku. — *Drugo*, višak vrednosti koji on rađa, ovde opet u obliku novca, ispoljava se kao da mu pripada kao takvome. Kao što drveće ima svojstvo da raste, tako kapital u ovom obliku kao novčani kapital izgleda da ima svojstvo da rađa novac (τόκος[1*]).

U kamatonosnom kapitalu kretanje kapitala rezimirano je ukratko; posredni proces je izostavljen, i tako je kapital = 1000 fiksiran kao stvar koja je po sebi = 1000[2*] i koja se u nekom izvesnom periodu pretvara u 1100, kao što i vino u podrumu poboljšava svoju upotrebnu vrednost posle izvesnog vremena. Kapital je sad stvar, ali kao stvar kapital. Novac ima sada toplo srce u grudima.[57a] Čim je pozajmljen, ili i plasiran u proces reprodukcije (ukoliko delatnom kapitalisti, kao svome vlasniku, odbacuje kamatu, odvojeno od preduzetničke dobiti), prirašćuje mu kamata, bilo da spava ili da bdi, nalazio se kod kuće ili na putovanju, danju i noću. Tako je u kamatonosnom novčanom kapitalu (a svaki je kapital po svome izrazu vrednosti novčani kapital ili važi sada kao izraz novčanog kapitala) ostvarena skromna želja zgrtača blaga.

Ovo urastanje kamate u novčani kapital kao u neku stvar (kako se ovde ispoljava proizvodnja viška vrednosti pomoću kapitala) jeste ono što toliko zadaje posla Lutheru u njegovoj naivnoj galami protiv lihve. Pošto je izložio da se kamata može zahtevati, ako neizvršeno vraćanje pozajmice o određenom roku bude pozajmiocu, koji sa svoje strane ima plaćanja, prouzrokovalo štetu, ili ako mu iz ovog razloga propadne neki profit koji je mogao napraviti kupovinom, recimo, nekog vrta, on nastavlja:

> »Pa kako sam ti ih (100 guldena) pozajmio, naneo si mi dvostruku štetu, jer niti mogu ovde da platim, ni tamo da kupim, te zato moram na obe strane trpeti štetu, a to se zove duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis[3*]. ... [P]ošto su čuli da je Hans sa svojih 100 pozajmljenih guldena pretrpeo štetu i da za nju zahteva pravičnu naknadu, oni se zaleću u to i udaraju na svaku stotinu guldena takve dve štete, naime troškove plaćanja i propuštenu kupovinu vrta, upravo kao da su stotini guldena *prirodno prirasle takve dve štete*, tako da gde ima sto guldena, daju ih u zajam i računaju na njih dve takve štete, koje ipak nisu pretrpeli ... Zato si lihvar koji sam svoju uobraženu štetu popravljaš novcem svoga bližnjeg, štetu koju ti niko nije pričinio i koju ne možeš ni dokazati ni izračunati. Ovakvu štetu pravnici nazivaju non verum sed phantasticum interesse[4*]. To je šteta koju svako sam izmišlja ... Ne vredi, dakle, govoriti da bi mogle nastati štete, da nisam mogao platiti ni kupiti. To znači ex contingente ne-

---

[1*] kamata; rođeno — [2*] U 1. izdanju — 1100. — [3*] dvostruki interes, nastale štete i propuštene dobiti — [4*] ne stvaran već uobražen interes

cessarium[1*], praviti iz onoga što nije ono što mora da bude, iz neizvesnoga praviti izvesnu stvar. Zar ovakva lihva neće pojesti svet za malo godina? . . . Slučajna je nesreća koja zadesi uzajmioca, bez njegove volje, i on se mora oporaviti, ali je u trgovini obrnuto i sasvim protivno, tu traže i izmišljaju štete koje se tovare na bližnjega u nevolji, da bi ćarili i bogatili se, živeći lenjo i besposleno, u slasti i lasti od rada drugih ljudi, od njihove brige, opasnosti i štete; da sedim iza peći i da puštam da mojih sto guldena rade za mene po zemlji, a da ga ipak zato što je to pozajmljen novac sigurno držim u kesi, bez ikakve opasnosti i brige, dragi moj, ko to ne bi hteo?« (M. Luther, *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc.*, Wittenberg 1540.[52])

Predstava o kapitalu kao vrednosti koja se sama reprodukuje i u reprodukciji uvećava zahvaljujući svome prirođenom svojstvu večno trajne i rastuće vrednosti — dakle zahvaljujući prikrivenom kvalitetu skolastičara — dovela je do čudnih ideja dr Price-a koje daleko za sobom ostavljaju fantazije alhemičara; idejâ u koje je Pitt čvrsto verovao i koje je u svojim zakonima o sinking fund[58] učinio stubovima svoga finansijskog gazdovanja.

»Novac koji nosi kamatu na kamatu raste najpre polagano; ali pošto se stopa porasta neprekidno ubrzava, postaje ona posle izvesnog vremena toliko brza da se to ne može zamisliti. Jedan peni, pozajmljen u vreme rođenja našeg Spasitelja s kamatom na kamatu po 5%, bio bi već dosad narastao u sumu veću no što bi sadržalo 150 miliona Zemaljskih kugli sve od suvog zlata. Ali predujmljen na običnu kamatu, porastao bi za isto vreme samo na 7 šilinga i $4^1/_2$ pensa. Dosad je naša vlada pretpostavljala da svoje finansije popravlja ovim drugim umesto onim prvim putem.«[80]

---

[80] Richard Price, *An Appeal to the Public on the subject of the National Debt*, London 1772 (str. 19). On pravi naivnu doskočicu: »Treba uzajmljivati novac na običnu kamatu, a uzajmljenu sumu uvećavati s kamatom na kamatu.« (R. Hamilton, *An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain*, 2. izd., Edinburg 1814 [str. 133].) Po ovome bi pozajmljivanje uopšte bilo najpouzdanije sredstvo bogaćenja i za privatnike. Ali, ako uzmem na zajam, recimo, 100£ po 5% godišnje kamate, moram na kraju godine platiti 5£, pa ako uzmemo da taj predujam traje 100 miliona godina, ja kroz to vreme svake godine imam da dajem na zajam uvek samo 100£ i isto tako svake godine da platim 5£. Ovim procesom ja nikad ne dolazim dotle da dajem na zajam 105£ time što uzimam na zajam 100£. A iz čega da platim onih 5%? Novim zajmovima, ili ako sam država, porezama. Ali ako neki industrijski kapitalista uzme novac na zajam, onda će on uz profit od, recimo, 15% imati da plati 5% kao kamatu, 5% da pojede (mada mu apetit raste s prihodima), a 5% da kapitališe. Dakle je već pretpostavljeno 15% profita da bi se stalno plaćalo 5% kamate. Ako proces potraje,

---

[1*] od slučajnog praviti nužno

Još više uzleće on u svojim *Observations on Reversionary Payments etc.*, London 1772:

»Jedan šiling predujmljen o rođenju našega Spasitelja« (dakle svakako u jerusalimskom hramu) »po 6% kamate na kamatu narastao bi do sume u zlatu veće no što bi je mogao sadržati čitav Sunčev sistem kad bi se pretvorio u kuglu s prečnikom koji bi bio jednak Saturnovoj putanji.« — »Stoga država nema potrebe da se ikad nalazi u teškoćama, jer s najmanjim uštedama može platiti najveći dug za tako kratko vreme kako njen interes zahteva.« (Str. XIII, XIV.)

Da krasnog teoretskog uvoda u engleske državne dugove!

Price je bio prosto opsenut neizmernošću broja koja nastaje iz geometrijske progresije. Pošto je kapital, bez obzira na uslove reprodukcije i rada, smatrao automatom koji sam radi, kao puki broj koji se sam uvećava (kao i Malthus čoveka u svojoj geometrijskoj progresiji[59]), mogao je uobraziti da je pronašao zakon njegovog rastenja u formuli $s = k\ (1+i)^n$, gde je s = suma kapitala + kamata na kamatu, k = predujmljenom kapitalu, i = kamatnoj stopi (izraženoj u alikvotnim delovima od 100), a n niz godina u kojima se proces zbiva.

Pitt je uzeo sasvim ozbiljno mistifikaciju dr Price-a. Godine 1786. zaključio je Donji dom da se podigne 1 milion £ za javnu korist. Prema Price-u, u koga je Pitt verovao, bilo je naravno najbolje da se narod oporezuje da bi se ovako podignuta suma »akumulisala«, i da se tako državni dug odmađija tajnom kamate na kamatu. Toj odluci Donjeg doma sledio je uskoro zakon koji je Pitt inspirisao i kojim je propisano da se akumuliše 250 000£

»dotle dok sa isteklim doživotnim rentama fond ne naraste na 4 000 000£ godišnje.« (Zakon 26 George III, glava 31.[60])

U govoru od 1792, u kome je Pitt predložio da se uveća suma namenjena amortizacionom fondu, naveo je on kao uzroke engleske trgovinske premoći mašine, kredit itd., ali

»kao najrasprostranjeniji i najtrajniji uzrok — akumulaciju. A ovaj je princip potpuno izložen i dovoljno objašnjen u delu A. Smith-a, toga genija . . . Ova se akumulacija kapitalâ postizava ostavljanjem bar jednog dela godišnjeg profita radi uvećanja glavnice, koja se sledeće godine ima upotrebiti na isti način, tako da pruža kontinuelan profit.«

---

pašće profitna stopa iz već izloženih razloga recimo od 15% na 10%. Ali Price sasvim zaboravlja da kamata od 5% ima za pretpostavku profitnu stopu od 15% i uzima da ova i dalje postoji sa akumulacijom kapitala. On uopšte neće da vodi računa o stvarnom procesu akumulacije, nego samo o pozajmljivanju novca, da bi se ovaj vraćao natrag s kamatom na kamatu. Kako će to novac izvesti, potpuno mu je svejedno, pošto je to prirođeno svojstvo kamatonosnog kapitala.

Tako Pitt posredstvom dr Price-a pretvara Smith-ovu teoriju akumulacije u bogaćenje jednog naroda akumulisanjem dugova, i dolazi do prijatnog beskonačnog progresa zajmova, do zajmova radi plaćanja zajmova.

Već kod Josiasa Childa, oca modernog bankarstva, nalazimo da bi

»100 £ po 10% za 70 godina, s kamatom na kamatu, proizvelo 102 400 £.« (*Traité sur le commerce etc. par J. Child, traduit etc.*, Amsterdam i Berlin 1754, str. 115. Pisano 1669.)

Kako moderna ekonomija bez razmišljanja prihvata gledište dr Price-a, pokazuje »Economist« na sledećem mestu:

»Capital, with compound interest on every portion of capital saved, is so all-engrossing that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest of capital . . . All rent is now the payment of interest on capital previously invested in the land.«[1*] (»Economist«, 19. July 1851.)

U njegovom svojstvu kamatonosnog kapitala, pripada kapitalu sve bogatstvo koje se uopšte ikad može proizvesti, a sve što je dosad dobio samo je otplaćivanje u ratama njegovom »sveprivlačujućem« apetitu. Po njegovim urođenim zakonima, pripada mu sav višak rada koji ljudski rod ikada može dati. Moloh.

Naposletku i sledeći galimatijas »romantičnog« Müllera:

»Dr Price-a ogromni porast kamate na kamatu, ili ljudskih snaga koje same sebe ubrzavaju, ima za pretpostavku, ako on treba da proizvede ovakva ogromna dejstva, nepodeljen ili neprekidan jednoobrazan red kroz više stoleća. Čim se kapital razdeli, čim se iseče na više pojedinačnih izdanaka koji u sebi produžuju rasti, celokupni proces akumulacije snaga počinje iznova. Priroda je progresiju snaga razdelila na put od nekih 20 do 25 godina, koliko prosečno pada u deo svakom pojedinačnom radniku (!). Po isteku ovog vremena radnik napušta svoju stazu i mora sad na nekog novog radnika preneti kapital stečen putem kamate na kamatu rada, najvećim delom razdeliti ga među više radnika ili dece. Ovi, pak, pre nego što uzmognu iz njega izvlačiti kamatu na kamatu moraju oživotvoriti ili naučiti da primenjuju kapital koji im je pripao. Zatim se jedna ogromna količina kapitala koju građansko društvo dobija, čak i u najživahnijim zajednicama, kroz duge godine postepeno nagomilava i ne upotrebljava na neposredno proširenje rada, nego se, naprotiv, čim se nakupi neka znatnija suma, ova prenosi na neku drugu individuu, radnika, banku, državu, pod nazivom zajma, a primalac onda, stavljajući kapital u stvarno kretanje, izvlači iz njega kamatu na kamatu i

---

[1*] »Kapital, sa kamatom na kamatu (compound interest) na svaki deo uštedenog kapitala, tako je sveprivlačujući (all-engrossing) da je sve bogatstvo sveta iz kojega se izvlači dohodak, odavno postalo kamatom na kapital . . . Svaka je renta sada plaćanje kamate na kapital ranije investiran u zemlju.«

može se lako obavezati da zajmodavcu plaća običnu kamatu. Najzad, protiv tih ogromnih progresija, u kojima bi se ljudske snage i njihov proizvod uvećavale ako bi jedino imao da važi zakon proizvodnje ili štedljivosti, reaguje zakon trošenja, želje ili rasipanja.« (Adam Müller, *nav. delo*, III, str. 147 - 149.)

Nemoguće je natrućati više užasnih besmislica u manje redaka. Da i ne pomenemo smešno brkanje radnika i kapitaliste, vrednosti radne snage i kamate na kapital itd., uzimanje kamate na kamatu treba da se, između ostalog, objasni time što se kapital daje »na zajam«, gde onda donosi »kamatu na kamatu«. Postupak našega Müllera karakterističan je za romantiku u svima strukama. Njena se sadržina sastoji iz predrasuda svakidašnjice, pocrpenih iz najpovršnijeg privida stvari. Ova lažna i trivijalna sadržina treba onda da bude »uzvišena« i poetizovana mistifikatorskim načinom izražavanja.

Proces akumulacije kapitala može se utoliko shvatiti kao akumulacija kamate na kamatu ukoliko se onaj deo profita (viška vrednosti) koji se ponova pretvara u kapital, tj. koji služi za usisavanje novog viška rada, može nazvati kamatom. Ali:

1. ostavljajući po strani sve slučajne poremećaje, veliki deo postojećeg kapitala stalno se u toku procesa reprodukcije više ili manje obezvređuje, jer vrednost roba nije određena radnim vremenom koliko prvobitno staje njihova proizvodnja, već radnim vremenom koje staje njihova reprodukcija, a ovo se vreme stalno smanjuje usled razvitka društvene proizvodne snage rada. Otuda se na nekom višem stupnju razvitka društvene proizvodnosti svaki postojeći kapital pokazuje, umesto kao rezultat nekog dugog procesa štednje kapitala, kao rezultat srazmerno veoma kratkog vremena reprodukcije[81];

2. kao što je u odeljku III ove knjige dokazano, profitna stopa opada u srazmeri prema rastućoj akumulaciji kapitala i proizvodnoj snazi društvenoga rada, koja raste saobrazno njoj i koja se upravo i izražava u sve većem relativnom smanjivanju promenljivog dela kapitala naspram postojanog. Da bi se proizvela ista profitna stopa kada se udesetostruči postojani kapital koji pokreće jedan radnik, moralo bi se udesetostručiti vreme viška rada, a ubrzo ne bi za to više stizalo ni celo radno vreme, pa ni sva 24 sata u danu, čak da ih kapital sve prisvoji. A na pretpostavci da se profitna stopa ne smanjuje počiva progresija dr Price-a i uopšte »all-engrossing capital, with compound interest«[1*82].

---

[81] Vidi Milla i Careya i na to komentar Roschera, koji ih je rđavo razumeo.[61]

[82] »Jasno je da nikakav rad, nikakva proizvodna snaga, nikakva dovitljivost, nikakva veština ne mogu odgovoriti svemoćnim zahtevima kamate na kamatu. Ali

---

[1*] »sveprivlačujući kapital s kamatom na kamatu«

Indentičnošću viška vrednosti i viška rada postavljena je akumulaciji kapitala kvalitativna granica: *ukupni radni dan*, u svakom datom momentu postojeći razvitak proizvodnih snaga i stanovništva koji ograničava broj radnih dana koji se dadu istovremeno eksploatisati. A ako se višak vrednosti shvati u iracionalnom obliku kamate, onda je granica samo kvantitativna i prevazilazi svaku fantaziju.

U kamatonosnom kapitalu, međutim, završena je predstava o kapital-fetišu, predstava koja nagomilanom proizvodu rada, i to još fiksiranom kao novac, pripisuje snagu da jednim urođenim tajnim svojstvom, kao čisti automat, proizvodi višak vrednosti u geometrijskoj progresiji, tako da je ovaj nagomilani proizvod rada već odavno, kako to misli »Ekonomist«, eskontovao sve bogatstvo sveta za sva vremena kao nešto što mu po pravu pripada. Tu proizvod minulog rada, sam minuli rad, sam po sebi nosi u svojoj utrobi deo sadašnjeg ili budućeg živog viška rada. A naprotiv se zna da je održanje, a utoliko i reprodukcija vrednosti proizvodâ prošlog rada, zaista *samo* rezultat njihovog dodira sa živim radom; a drugo: da komanda proizvodâ minulog rada nad živim viškom rada traje samo toliko koliko traje kapitalistički odnos, onaj određeni društveni odnos u kome minuli rad istupa samostalno i nadmoćno prema živom radu.

---

svaka ušteda pravi se od dohotka kapitaliste, tako da se u stvarnosti ovi zahtevi doista stalno postavljaju, a proizvodna snaga rada isto tako stalno odbija da ih zadovolji. Tako se stalno stvara neka vrsta izravnanja (balance).« *(Labour defended against the Claims of Capital*, str. 23. — Autor je Hodgskin.)

GLAVA DVADESET PETA

Kredit i fiktivni kapital

Podrobna analiza kreditnog sistema i oruđa koja on sebi stvara (kreditni novac itd.) izlazi izvan našeg plana. Ovde treba istaći samo nekoliko momenata potrebnih radi karakteristike kapitalističkog načina proizvodnje uopšte. Pri tom ćemo imati posla samo s trgovinskim i bankarskim kreditom. U razmatranje veze između njegovog razvitka i razvitka javnog kredita nećemo ulaziti.

Ja sam ranije (knj. I, gl. III, 3, b) pokazao kako se iz prostog robnog prometa obrazuje funkcija novca kao platežnog sredstva, a s time i poverilačko-dužnički odnos među proizvođačima i prodavcima roba. S razvitkom trgovine i kapitalističkog načina proizvodnje, koji proizvodi samo s obzirom na promet, ova se samonikla osnovica kreditnog sistema proširuje, uopštava, izgrađuje. Uglavnom novac ovde funkcioniše samo kao platežno sredstvo, tj. roba se ne prodaje za novac, nego za pismeno obećanje plaćanja o nekom utvrđenom roku. Ova obećanja plaćanja možemo kratkoće radi staviti skupa u jednu opštu kategoriju menicâ. Ovakve menice cirkulišu do svog roka i dana isplate i same opet kao platežna sredstva; one i sačinjavaju pravi trgovinski novac. Najzad, ukoliko se izravnavanjem potraživanja i dugovanja potiru, funkcionišu one apsolutno kao novac, pošto onda ne dolazi do konačnog pretvaranja u novac. I kao što ovi uzajamni predujmovi među proizvođačima i trgovcima sačinjavaju pravu osnovicu kredita, tako njihov prometni instrumenat, menica, sačinjava osnovicu pravog kreditnog novca, novčanica (banknota) itd. Ove ne počivaju na novčanom opticaju, bilo metalnog ili papirnog državnog novca, već na menično m prometu.

W. Leatham (bankar u Jorkširu), *Letters on the Currency*, 2. izd., London 1840:

»Nalazim da je ukupni iznos menica za celu 1839. god. bio 528 493 842 £« (strane menice on ceni na približno $^1/_7$ [1*] cele sume) »a iznos menica kojima pada rok jednovremeno u istoj godini na 132 123 460 £.« (Str. 55, 56.) »Menice su sa-

---

[1*] U 1. izdanju: $^1/_5$.

stavni deo opticaja, deo čiji je iznos veći od svega ostalog zajedno.« (Str. 3, 4.) — »Ova ogromna nadgradnja menica počiva (!) na osnovici koju sačinjava iznos novčanica i zlata; a ako se tokom događaja ova osnovica previše suzi, njihova solidnost, pa čak i njihova egzistencija dolaze u opasnost.« (Str. 8.) — »Ako se proceni ceo opticaj« {on misli na novčanice} »i iznos obaveza svih banaka za koje se smesta može zahtevati plaćanje u gotovu, onda nalazim sumu od 153 miliona, čije se pretvaranje u zlato može zahtevati na osnovu zakona, a nasuprot tome 14 miliona u zlatu za zadovoljenje tog zahteva.« (Str. 11.) — »Menice se ne mogu staviti pod kontrolu, osim da se spreči preobilje novca i niska kamatna stopa ili eskont, koji rađa jedan deo toga i podstrekava ovu veliku i opasnu ekspanziju. Nemoguće je utvrditi koliko od njih potiče iz stvarnih poslova, npr. iz stvarnih kupovina i prodaja, a koji je deo veštački (fictitious) napravljen i sastoji se samo od uslužnih menica, tj. gde se jedna menica vuče da bi se neka tekuća menica izmirila pre isteka roka i da bi se tako pravljenjem golih prometnih sredstava stvorio fingirani kapital. U periodima preobilnog i jevtinog novca znam da se ovo čini u ogromnoj meri.« (Str. 43, 44.)

J. W. Bosanquet, *Metallic, Paper, and Credit Currency*, London 1842:

»Prosečna suma plaćanja vršenih svakog poslovnog dana u Clearing House {gde londonski bankari razmenjuju među sobom uplaćene čekove i menice kojima je došao rok} iznosi preko 3 miliona £, a dnevna novčana rezerva, potrebna za ovu svrhu, malo je veća od 200 000 £«. (Str. 86.) {Godine 1889. iznosio je celokupni obrt u Clearing House $7618^3/_4$ miliona £ ili, računajući okruglo, 300 poslovnih dana, prosečno $25^1/_2$ miliona dnevno.} »Menice su neosporno prometno sredstvo (currency), nezavisne od zlata ukoliko posredstvom indosamenta prenose svojinu iz jedne ruke u drugu.« (Str. 92, 93.) »Prosečno valja uzimati da svaka menica u opticaju nosi dva indosamenta, prema tome da svaka menica prosečno izvrši dve isplate pre dospeća. Po ovome izgleda da su menice pomoću samog indosamenta omogućile prenos svojine u vrednosti od dva puta 528 miliona ili 1056 miliona £, preko 3 miliona dnevno, u toku 1839. g. Zbog toga je sigurno da menice i depoziti zajedno vrše novčane funkcije prenošenjem svojine iz ruke u ruku, i bez pripomoći novca, u dnevnom iznosu od najmanje 18 miliona £.« (Str. 93.)

Tooke kaže sledeće o kreditu uopšte:

»U svome najjednostavnijem izrazu, kredit je osnovano ili neosnovano poverenje koje nekoga pobuđuje da kome drugom poveri izvesni iznos kapitala, u novcu ili u robama procenjenim po nekoj određenoj novčanoj vrednosti, a koji se iznos uvek ima platiti po isteku nekog određenog roka. Gde se kapital pozajmljuje u novcu, tj. u novčanicama, ili u nekom kreditu u gotovom, ili upućivanjem na nekog korespondenta, uračunava se za upotrebu kapitala dodatak od toliko procenata na sumu koja se ima vratiti. Kod roba čiju su novčanu vrednost učesnici među sobom utvrdili i čiji prenos sačinjava prodaju, utvrđena suma koja treba da se plati uključuje odštetu za upotrebu kapitala i za rizik preuzet do roka isplate. Pismene obaveze plaćanja u određene dane većinom se daju za ovakve kredite. A ove prenosive obaveze ili promese jesu ono sredstvo koje čini da zajmo-

davci, kad nađu prilike za upotrebu svog kapitala bilo u novčanom ili u robnom obliku, većinom budu u stanju da pre isteka tih menica uzajme ili kupe jevtinije, jer im se sopstveni kredit pojačava kreditom drugog imena na menici.« (*Inquiry into the Currency Principle*, str. 87.)

Ch. Coquelin, *Du Crédit et des Banques dans l'Industrie*, »Revue des deux Mondes«[62], 1842, tom 31 [str. 797]:

»U svakoj zemlji većina kreditnih poslova izvršuje se u krugu samih industrijskih odnosa... proizvođač sirovine predujmljuje nju fabrikantu prerađivaču i dobija od njega obećanje plaćanja za utvrđeni dan. Svršivši svoj deo posla, fabrikant opet i pod sličnim uslovima predujmljuje svoj proizvod kome drugom fabrikantu, koji ga mora dalje preraditi, i tako se kredit sve dalje rasprostire, od jednog do drugog, sve do potrošača. Grosista daje detaljisti robne predujmove, dok ih od fabrikanata ili komisionara i sam dobija. Svaki jednom rukom uzajmljuje, a drugom pozajmljuje, katkada novac, ali mnogo češće proizvode. Tako se u industrijskim odnosima izvršuje neprekidno razmenjivanje predujmova, koji se kombinuju i u svima pravcima ukrštaju. Upravo se u umnožavanju i uvećavanju ovih međusobnih predujmova sastoji razvitak kredita, i tu je istinsko sedište njegove moći.«

Druga strana kreditnog sistema nadovezuje se na razvitak trgovine novcem, koja u kapitalističkoj proizvodnji naravno ide ukorak s razvitkom robne trgovine. Mi smo u prošlom odeljku (glava XIX) videli kako se čuvanje rezervnih fondova poslovnih ljudi, tehničke radnje primanja i isplaćivanja novca, međunarodnih plaćanja, a s time i trgovina polugama, koncentrišu u rukama trgovaca novcem. Nadovezujući se na ovu trgovinu novcem, razvija se druga strana kredita, uprava nad kamatonosnim ili novčanim kapitalom, kao posebna funkcija trgovaca novcem. Uzajmljivanje i pozajmljivanje novca postaje njihov poseban posao. Oni stupaju kao posrednici između stvarnih uzajmilaca i pozajmilaca novčanog kapitala. Izraženo uopšte, bankarski posao se, sa te strane, sastoji u tome da pozajmljivi novčani kapital koncentriše u svojim rukama u velike mase tako da naspram industrijskih i trgovinskih kapitalista, umesto pojedinačnog pozajmioca novca, istupaju bankari kao predstavnici svih pozajmilaca. Oni postaju opšti upravljači novčanog kapitala. S druge strane, oni naspram svih pozajmilaca koncentrišu uzajmioce, jer uzimaju zajmove za ceo trgovinski svet. Banka predstavlja na jednoj strani centralizaciju novčanog kapitala, pozajmilaca, a na drugoj centralizaciju uzajmilaca. Njen se profit opšte uzev sastoji u tome što uzajmljuje po nižim kamatama nego što pozajmljuje.

Pozajmljivi kapital, kojim banke raspolažu, pritiče im na više načina. Prvo se, pošto su one blagajnici industrijskih kapitalista, u njihovoj ruci koncentriše novčani kapital koji svaki proizvođač i trgovac drži kao rezervni fond, ili koji mu pritiče kao plaćanje. Tako se ovi fondovi pretvaraju u pozajmljivi novčani kapital. Ovim se re-

zervni fond trgovinskog sveta ograničava na potrebni minimum, jer je koncentrisan kao zajednički, a jedan deo novčanog kapitala, koji bi inače dremao kao rezervni fond, pozajmljuje se, funkcioniše kao kamatonosni kapital. Drugo, njihov se pozajmljivi kapital obrazuje iz depozita novčarskih kapitalista koji im prepuštaju pravo da ih pozajmljuju. Zatim se s razvitkom bankovnog sistema, a osobito čim plaćaju kamatu na depozite, kod njih deponuju novčane uštede i trenutno nezaposleni novac svih klasa. Male sume, svaka za sebe nesposobna da dejstvuje kao novčani kapital, sjedinjuju se tako u velike mase i tako obrazuju novčanu silu. Ovo prikupljanje malih iznosa treba razlikovati kao posebno dejstvo bankarstva od njegovog posredništva između pravih novčarskih kapitalista i uzajmilaca. Naposletku se i dohoci, koji treba da se troše samo malo-pomalo, deponuju kod banaka.

Pozajmljivanje (ovde imamo posla samo sa trgovinskim kreditom u pravom smislu) vrši se eskontovanjem menica — njihovim pretvaranjem u novac pre roka prispevanja — i predujmovima u raznim oblicima: direktni predujmovi na lični kredit, lombardni predujmovi na kamatonosne hartije, državne efekte, akcije svih vrsta, a osobito još predujmovima na tovarne listove, stovarišne listove i druga overena dokumenta o posedu robe, podizanjem na račun depozita itd.

Kredit koji bankar daje može biti davan u različnim oblicima, npr. u menicama na druge banke, čekovima na njih, otvaranjem kredita iste vrste, najzad, kod banaka koje emituju novčanice, u sopstvenim bančinim novčanicama. Novčanica nije ništa drugo do menica na bankara, plativa donosiocu u svako doba, a kojom bankar zamenjuje privatne menice. Poslednji oblik kredita čini se laiku osobito frapantan i važan, prvo zato što ova vrsta kreditnog novca prelazi iz čisto trgovinskog prometa u opšti promet i tu funkcioniše kao novac; a i zato što, u većini zemalja, glavne banke koje izdaju novčanice, kao čudnovata mešavina nacionalne i privatne banke, u stvari imaju za sobom nacionalni kredit i njihove su novčanice više ili manje zakonsko platežno sredstvo; zato što ovde postaje vidljivo da je ono čime bankar trguje sam kredit, pošto novčanica predstavlja samo kreditni znak koji cirkuliše. Ali bankar trguje i s kreditom u svima drugim oblicima, čak i kad predujmljuje novac koji je kod njega deponovan u gotovu. Novčanica je doista samo moneta trgovine na veliko, a depozit je uvek glavna stvar koja preteže kod banaka. Najbolji dokaz za ovo pružaju škotske banke.

Za našu svrhu nije potrebno dalje ispitivati posebne kreditne ustanove, ni posebne oblike samih banaka.

»Bankari imaju dvostruk posao . . . 1. da prikupljaju kapital od onih koji za njega nemaju neposrednu upotrebu, i da ga razdeljuju i prenose na druge koji ga mogu upotrebiti; 2. da primaju depozite iz dohotka svojih mušterija i da ovima isplaćuju sume kakve im budu ustrebale za njihove potrošačke izdatke. Prvo

je promet *kapitala*, drugo je opticaj *novca* (currency).« — »Jedno je koncentracija kapitala na jednoj, i njegova raspodela na drugoj strani; drugo je upravljanje opticajem za lokalne svrhe okoline.« (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, str. 36, 37.)

U glavi XXVIII vratićemo se na ovo mesto.

»Reports of Committees«, tom VIII, »Commercial Distress«, tom I, deo I, 1847/48, Minutes of Evidence[1*]. — (Dalje se citira kao »Commercial Distress«, 1847/48.) Četrdesetih godina londonske su banke pri eskontovanju menica u mnogo slučajeva primale jedne od drugih mesto novčanica menice s rokom od dvadeset i jednog dana. (Iskaz J. Pease-a, provincijskog bankara, br. 4636 i 4645.) Po istom izveštaju, imali su bankari, čim novac ponestane, običaj da ovakvim menicama vrše redovne isplate mušterijama. Ako je primalac tražio novčanice, morao je ove menice ponovo eskontovati. Za banke je ovo bilo isto što i privilegija da prave pare. Gospoda Jones Loyd i Komp. plaćali su na ovaj način »od nezapamćenih vremena«, čim je novac ponestao, a kamatna stopa išla preko 5%. Mušterija je bila srećna da dobija ovakve banker's bills[2*], jer su se menice Jonesa, Loyda i Komp. lakše mogle eskontovati nego njegove sopstvene; one su često išle i kroz 20 do 30 ruku. (Isto, br. 901 do 905, 992.)

Svi ovi oblici služe za to da se potraživanje plaćanja učini prenosivim.

»Teško da postoji neki oblik u koji se kredit može uvesti, a da u njemu neko vreme ne bude morao da izvršuje novčane funkcije; bio ovaj oblik neka novčanica, ili neka menica ili neki ček, proces je u suštini isti i rezultat je isti.« — Fullarton, *On the Regulation of Currencies*, 2. izd., London 1845, str. 38. — »Novčanice su sitni novac kredita.« (Str. 51.)

Sledeće iz J. W. Gilbarta, *The History and Principles of Banking*, London 1834:

»Kapital neke banke sastoji se iz dva dela, iz investiranog kapitala (invested capital) i iz bankovnog kapitala (banking capital) koji je uzajmljen.« (Str. 117.) »Bankovni ili uzajmljeni kapital dobija se na tri načina: 1. primanjem depozita, 2. izdavanjem sopstvenih novčanica; 3. vučenjem menica. Ako kogod hoće da mi besplatno pozajmi 100£, a ja ovih 100£ pozajmim nekom drugom na kamatu od 4%, ja ću ovim poslom u toku godine imati dobit od 4£. Isto tako kad neko hoće da primi moje obećanje plaćanja« (I promise to pay, obećavam da ću platiti, jeste obična formula za engleske novčanice) »i da mi ga na kraju godine vrati i plati mi za to 4%, sasvim kao da sam mu pozajmio 100£, pravim ovim poslom dobitak od 4£; a opet, kad mi neko u nekom provincijskom gradu donese 100£ uz uslov da 21 dan kasnije isplatim isti iznos nekom trećem licu u Londonu, biće svaka kamata, koju u međuvremenu uzmognem postići tim novcem, moj

---

[1*] Izveštaji odbora Donjeg doma o trgovinskoj krizi 1847/48. Dokazni materijal. — [2*] bankarske menice

profit. Ovo je stvarni rezime operacija banke i puta na koji se bankovni kapital stvara posredstvom depozita, novčanica i menica.« (Str. 117.) »Opšte uzev, profiti bankara stoje u srazmeri prema iznosu njegovog uzajmljenog ili bankovnog kapitala. Da bi se utvrdio stvarni profit neke banke, treba kamatu na investirani kapital odbiti od bruto-profita. Ostatak je bankovni profit.« (Str. 118.) »*Predujmovi koje bankar daje svojim mušterijama čine se novcem drugih ljudi.*« (Str. 146.) »Baš oni bankari koji ne izdaju novčanice stvaraju bankovni kapital eskontovanjem menica. Oni uvećavaju svoje depozite posredstvom svojih eskontnih operacija. Londonski bankari eskontuju samo za one kuće koje kod njih imaju depozitni račun.« (Str. 119.) »Firma koja kod svoje banke eskontuje menice i koja je na celi iznos ovih menica platila kamatu, mora u rukama banke ostaviti bar deo toga iznosa, ne dobijajući za ovo kamate. Ovim putem dobija bankar na predujmljeni novac kamatu višu od tekuće kamatne stope i stvara sebi bankovni kapital posredstvom salda koji ostaje u njegovoj ruci.« (Str. 120.)

Ekonomisanje rezervnih fondova, depozita, čekova:

»Depozitne banke posredstvom prenošenja potraživanja ekonomišu upotrebu prometnog sredstva i svršavaju poslove velikih iznosa s malom sumom stvarnog novca. Ovako oslobođeni novac bankar upotrebljava na predujmove svojim mušterijama putem eskonta itd. Zbog toga prenošenje potraživanja uvećava efikasnost depozitnog sistema.« (Str. 123.) »Svejedno je da li obe mušterije koje međusobno trguju drže svoj račun kod istog ili kod različitih bankara. Jer bankari razmenjuju svoje čekove među sobom u Clearing House. Tako bi pomoću prenošenja depozitni sistem mogao da se raširi do takvog stepena da potpuno istisne upotrebu metalnog novca. Kad bi svako držao depozitni račun kod banke i sva svoja plaćanja vršio čekovima, onda bi ovi čekovi postali jedino prometno sredstvo. U ovom bi se slučaju moralo pretpostaviti da bankari imaju novac u svojoj ruci, inače ovi čekovi ne bi imali vrednosti.« (Str. 124.)

Centralizovanje lokalnog saobraćaja u rukama banaka vrši se 1. posredstvom filijala. Provincijske banke imaju svoje pobočne etablismane u manjim gradovima svog domašaja; londonske banke u različnim kvartovima Londona; 2. preko agentura.

»Svaka provincijska banka ima svog agenta u Londonu, koji tamo plaća njene novčanice ili menice, a prima novac koji londonski stanovnici uplaćuju za račun ljudi koji stanuju u provinciji.« (Str. 127.) »Svaki bankar prihvata novčanice drugog bankara i više ih ne izdaje. U svakom većem gradu oni se sastaju jedanput ili dvaput nedeljno i razmenjuju novčanice. Saldo se plaća uputnicom na London.« (Str. 134.) »Svrha banaka jeste olakšanje posla. Sve što olakšava posao, olakšava i špekulaciju. Posao i špekulacija u mnogim slučajevima tako su tesno skopčani da je teško reći gde prestaje posao, a gde počinje špekulacija . . . Svugde gde ima banaka kapital se dobija lakše i jevtinije. Jevtinoća kapitala daje maha špekulaciji, baš kao što jevtinoća mesa i piva daje maha halapljivosti i pijanstvu.« (Str. 137, 138.) »Pošto banke koje izdaju sopstvene novčanice uvek plaćaju tim novčanicama, može se činiti da se njihov eskontni posao pravi isključivo kapitalom koji je napravljen tim novčanicama, ali nije tako. Neki bankar može,

dakako, isplatiti sopstvenim novčanicama sve menice koje bude eskontovao, pa ipak može $^9/_{10}$ menica koje se nalaze u njegovom posedu, predstavljati stvarni kapital. Jer mada je on za ove menice dao samo svoj sopstveni papirni novac, ipak ovaj ne mora ostati u opticaju dok menice ne prispeju. Menice mogu imati rok od tri meseca, a note se vratiti za tri dana.« (Str. 172.) »Prekoračavanje računa od strane mušterija jeste redovna poslovna stvar. To je u stvari svrha za koju se garantuje kredit u gotovu . . . Krediti u gotovu garantuju se ne samo ličnim jamstvom, već i deponovanjem vrednosnih papira.« (Str. 174, 175.) »Kapital predujmljen na zalogu robe, ima isto dejstvo kao da je predujmljen u eskontovanje menica. Kad kogod uzajmi 100£ na jamstvo svoje robe, onda je to isto kao da je robu prodao za menicu od 100£ i ovu eskontovao kod bankara. Ali ga predujam osposobljava da robu pridrži do boljeg položaja na tržištu i da izbegne žrtve, koje bi inače morao učiniti da bi dobio novac za hitne svrhe.« (Str. 180, 181.)

The Currency Theory Reviewed etc., str. 62, 63:

»Neosporno je tačno da se 1000£, koje ja danas deponujem kod A-a, sutra opet izdaju i sačinjavaju depozit kod B-a. Preksutra ih opet može B izdati, obrazovati depozit kod C-a, i tako u beskonačnost. Ista 1000£ novca može se, dakle, nizom prenosa umnožiti u jednu sasvim neodredivu sumu depozita. Otuda može biti da *devet desetina svih depozita u Engleskoj nemaju nikakvu drugu egzistenciju osim u uknjiženim stavkama u knjigama bankara*, koji svaki za svoj deo jamči . . . Tako su u Škotskoj, gde novac u opticaju« {povrh toga skoro sam papirni novac!} »nikad ne prelazi 3 miliona £, depoziti 27 miliona. A dok god ne nastupi opšte, iznenadno povlačenje depozita (a run on the banks[1*]), može ista 1000£, putujući natrag, podmiriti sa istom lakoćom isto tako neodredivu sumu. Pošto ista 1000£ kojom ja danas podmirujem dug nekom poslovnom čoveku može sutra da podmiri njegov dug nekom drugom trgovcu, a preksutra dug ovoga banci, i tako u beskonačnost, to ista 1000£ može da ide od ruke do ruke i od banke do banke i da podmiri svaki zbir depozita koji se može zamisliti.«

{Videli smo da je Gilbart već 1834. znao:

»Sve što olakšava posao, olakšava i špekulaciju; oboje je u mnogim slučajevima tako tesno skopčano da je teško reći gde prestaje posao, a gde počinje špekulacija.«

Što je veća lakoća s kojom se mogu dobiti predujmovi na neprodate robe, to se više takvih predujmova uzima, to je veće iskušenje da se fabrikuju robe ili da se već fabrikovane robe bace na udaljena tržišta, samo da bi se u prvi mah dobili novčani predujmovi na njih. O tome kako ovakva vrtoglavica može da zahvati celokupni poslovni svet neke zemlje, i kako se ovo onda svršava, pruža nam očit primer istorija engleske trgovine od 1845. do 1847. Tu vidimo šta je kredit kadar učiniti. Ali prethodno samo nekoliko kratkih napomena radi razjašnjenja sledećih primera.

[1*] juriš na banke

Krajem 1842. počelo je popuštati mrtvilo koje je od 1837. gotovo bez prekida pritiskivalo englesku industriju. Narednih dveju godina popela se tražnja inostranstva za engleskim industrijskim proizvodima još više; 1845/46. obeležavala je period najvišeg prosperiteta. 1843. godine je opijumski rat[63] otvorio Kinu engleskoj trgovini. Novo tržište pružilo je nov povod za proširenje, osobito pamučne industrije, koje se već nalazilo u punom zamahu. »Zar bismo ikad mogli odviše proizvesti? Imamo da odevamo 300 miliona ljudi« — rekao je u ono vreme jedan mančesterski fabrikant piscu ovih redaka. Ali sve novopodignute fabričke zgrade, parne mašine, mašine predilice i razboji ne behu dovoljni da apsorbuju lankaširski višak vrednosti koji je priticao u masama. S istom strašću kojom je uvećavana proizvodnja, bacilo se na građenje železnica; tu je špekulantska pohlepa fabrikanata i trgovaca najpre našla zadovoljenje, i to još od leta 1844. Upisivalo se akcijâ koliko se moglo, tj. koliko je novac dostizao za pokriće prvih uplata; ostalo će se već udesiti! Kad su onda prispele dalje uplate — prema pitanju 1059, »Commercial Distress« 1848/1857, iznosio je kapital investiran 1846/1847. u železnice oko 75 miliona £ — moralo se poslužiti kreditom, a većinom je još i pravi posao firme morao krvavo da plaća.

A ovaj pravi posao bio je u većini slučajeva i sam već preopterećen. Primamljivi visoki profiti naveli su na mnogo šire operacije no što su raspoloživa likvidna sredstva mogla opravdati. Ali je tu bio kredit, lako dostižan i povrh toga jevtin. Bankarska eskontna stopa stajaše nisko: 1844. g. $1^3/_4$—$2^3/_4$%, 1845. do oktobra ispod 3%, onda se kratko vreme penjala do 5% (febr. 1846), onda je opet išla naniže do $3^1/_4$% u decembru 1846. Banka je u svojim podrumima imala zlatnu rezervu nečuvenog iznosa. Sve domaće berzanske vrednosti stajale su visoko kao nikad ranije. Zašto onda propustiti lepu priliku, zašto ne zapeti drage volje? Zašto na strana tržišta, koja čeznu za engleskim fabrikatima, ne poslati sve robe koje se samo mogu isfabrikovati? I zašto ne bi sam fabrikant prisvojio dvostruku dobit koja je poticala iz prodaje pređe i tkanine na Dalekom istoku i od prodaje u Engleskoj povratnog tovara koji se za to dobijao?

Tako je nastao sistem masovnih konsignacija na predujam, za Indiju i Kinu, koji se brzo razvio dalje u sistem konsignacija radi samih predujmova, kakav se u sledećim beleškama podrobno opisuje i koji je nužno morao da se završi masovnom pretrpanošću tržištâ i slomom.

Ovaj je slom izbio usled loše žetve od 1846. Engleskoj, a osobito Irskoj, bili su potrebni ogromni dovozi životnih namirnica, naročito žita i krompira. Ali su zemlje koje su ovo liferovale mogle biti plaćane engleskim industrijskim proizvodima samo u najmanjoj meri; moralo se plaćati plemenitim metalom; zlata je otišlo u inostranstvo za najmanje 9 miliona. Od ovoga zlata, punih $7^1/_2$ miliona dolazilo je iz gotovine Engleske banke, kojoj je sloboda kretanja na novčanom tržištu time osetno bila ukočena; sada su i ostale banke, čije rezerve leže kod Engleske banke, a koje su faktično identične s njenom rezervom, morale

da ograniče davanje novčanih kredita; brzi i laki tok plaćanja zape, prvo ovde-onde, a zatim uopšte. Bančin eskont, januara 1847. još 3—3½%, pope se u aprilu, kad je izbila prva panika, na 7%; onda je u leto još jednom došlo do malog prolaznog olakšanja (6,5%, 6%), ali, kad je i nova žetva omanula, panika izbi nanovo i još silnije. Zvanični minimalni bančin eskont pope se u oktobru na 7%, u novembru na 10%, tj. ogromna većina menica mogla se eskontovati samo uz kolosalne zelenaške kamate, ili uopšte nikako više; opšti zastoj plaćanja dovede do bankrotstva niz velikih firmi i mnoge, mnoge srednje i male; sama je Engleska banka bila u opasnosti da padne pod stečaj usled ograničenja koja su joj bila nametnuta promućurnim Bankovnim zakonom (Bank-Act) od 1844.[64] god. — tada, na opšte navaljivanje, vlada suspendova 25. oktobra Bankovni zakon i ukloni time apsurdne okove koje je zakon Banci bio natovario. Sad je ona nesmetano mogla staviti u promet svoje novčanično blago; pošto je kredit ovih novčanica bio faktično garantovan kreditom nacije, dakle bio nepokoleban, nastupilo je s ovim odmah odlučno olakšanje novčane oskudice; naravno da je još bankrotirao veći broj velikih i malih beznadežno nasukanih firmi, ali je vrhunac krize bio savladan, bančin eskont pade u decembru[1*] opet na 5%, a već se u toku 1848. g. pripremala ona obnovljena poslovna delatnost koja je revolucionarnim pokretima na Kontinentu u 1849. g. otupila oštricu, i koja je pedesetih godina dovela prvo do ranije nečuvenog industrijskog prosperiteta, ali zatim i do sloma 1857. — F. E.}

I. O kolosalnom padu vrednosti državnih hartija i akcija za vreme krize od 1847. daje nam obaveštenja jedan dokumenat koji je Gornji dom objavio 1848. g. Po njemu je pad vrednosti na dan 23. oktobra 1847. prema stanju od februara iste godine iznosio:

na engleskim državnim hartijama	93 824 217 £
na akcijama dokova i kanala	1 358 288 £
na železničkim akcijama	19 579 820 £
Ukupno:	114 762 325 £

II. O prevarama u istočnoindijskom poslu, gde se menice više nisu vukle zato što je kupljena roba, nego roba kupovala da bi se mogle vući menice koje su se davale eskontovati, pretvoriti u novac, govori se u listu »Manchester Guardian«[65] od 24. novembra 1847:

U Londonu A izdaje nalog B-u da kod fabrikanta C-a u Mančesteru kupi robu koja će se utovariti na brod za D-a u Istočnoj Indiji. B plaća C-a šestomesečnom menicom, koju C vuče na B-a. I on se takođe pokriva šestomesečnom menicom na A-a. Čim je roba utovarena, vuče i A na otpravljeni utovarni list takođe šestomesečnu menicu na D-a.

»Prema tome, i kupac i pošiljač nalaze se u posedu fondova mnogo meseci pre no što robu stvarno plate; a ponajčešće su ove menice o roku plaćanja obnav-

1* U 1. izdanju: u septembru.

ljane pod izgovorom da se dade vremena za povratak pri ovako »dugoročnom poslu«. Ali, na žalost, gubici u ovakvom poslu nisu vodili njegovom ograničavanju, već upravo uvećavanju. Što su učesnici bivali siromašniji, to im je veća bivala potreba da kupuju, da bi time u novim predujmovima našli naknadu za kapital izgubljen u ranijim špekulacijama. Sad kupovine nisu više bile regulisavane tražnjom i ponudom, one postadoše najvažnijim delom finansijskih operacija za firmu koja je zaglibila. Ali, ovo je samo jedna strana. Kako je ovde bilo sa izvozom manufakturne robe tako je tamo preko mora išlo s nabavljanjem i utovarom proizvoda. Firme u Indiji koje su imale dovoljno kredita za eskontovanje svojih menica kupovale su šećer, indigo, svilu ili pamuk — ne zato što su nabavne cene prema poslednjim londonskim cenama obećavale profit, već zato što su ranije trate na londonsku firmu bile pred prispećem, te su se morale pokrivati. Šta je bilo jednostavnije nego kupiti tovar šećera, platiti ga desetomesečnim menicama na londonsku firmu, a u London poslati tovarne listove suvozemnom poštom? Manje od dva meseca kasnije bili su tovarni listovi ovih tek utovarenih roba, a time i same ove robe, založeni u Lombard - Stritu[66], i londonska je firma dolazila do novaca osam meseci pre prispeća menica vučenih na te robe. I sve je ovo išlo glatko, bez prekida i teškoće, dok god su eskontne banke nalazile novaca u izobilju da bi ih preduimale na tovarne i pristanišne listove, i da do neograničenih iznosa eskontuju menice indijskih kuća na ‚fine' firme u Minsing - Lejnu[67]«.

{Ovaj prevarantski postupak održavao se dok god je roba iz Indije i za Indiju morala jedriti oko Rta dobre nade. Otkako ona ide kroz Suecki kanal, i to parnim brodovima, izvučen je ovom metodu fabrikovanja fiktivnog kapitala njegov temelj: dugo vreme putovanja robe. A otkad je telegraf u toku istog dana obaveštavao engleskog poslovnog čoveka o stanju indijskog tržišta, a indijskog trgovca o stanju engleskog tržišta, postao je ovaj metod sasvim nemoguć. — F. E.}

III. Sledeće je iz već navedenog izveštaja »Commercial Distress«, 1847/48:

»Poslednje nedelje aprila 1847. g. obavestila je Engleska banka Royal-banku u Liverpulu da će odsada eskontni posao s njome sniziti na polovinu iznosa. Ovo je saopštenje imalo vrlo rđavo dejstvo, jer su se u poslednje vreme plaćanja u Liverpulu vršila mnogo više u menicama negoli u gotovu, i jer su trgovci, koji su banci obično donosili mnogo gotova novca da bi njime platili svoje akcepte, u poslednje vreme mogli donositi samo menice koje su oni sami dobili za svoj pamuk i druge proizvode. Ovo se bilo jako uvećalo, a s time i teškoća poslovanja. Akcepti koje je banka imala da plaća za trgovce, bili su većinom vučeni na inostranstvo i dotle su većinom bili izmirivani plaćanjem koje je dobijeno za proizvode. Menice, koje su trgovci sada donosili umesto ranijeg gotovog novca, behu menice različnih rokova i različnih vrsta, znatan broj behu bankarske menice na tri meseca po izdanju, velika masa bejahu menice na pamuk. Ove su menice, kad su bile bankarske, akceptirali londonski bankari, inače su ih akceptirali svakovrsni trgovci koji rade s Brazilom, Amerikom, Kanadom, Zapadnom Indijom itd. ... Trgovci nisu vukli jedni na druge, nego su im mušterije u unutrašnjosti, koje su kupile proizvode u Liverpulu, plaćale menicama na londonske

banke, ili menicama na druge firme u Londonu, ili menicama na koga bilo. Saopštenje Engleske banke prouzročilo je da je za menice na prodate strane proizvode skraćen rok, koji je inače često bio preko tri meseca.« (Str. 26, 27.)

Period prosperiteta od 1844. do 1847. u Engleskoj bio je, kako je gore izneto, skopčan s prvom velikom železničkom podvalom. O njenom uticaju na posao uopšte navedeni izveštaj kaže sledeće:

»U aprilu 1847. behu gotovo sve trgovačke kuće počele da više ili manje izgladnjavaju svoje poslove (to starve their business) plasirajući jedan deo svog trgovinskog kapitala u železnice.« (Str. 41, 42.) — »Uzimani su i zajmovi uz visoku kamatnu stopu, npr. 8%, na železničke akcije kod privatnih ljudi, bankara i osiguravajućih društava.« (Str. 66, 67.) »Ovi tako veliki predujmovi ovih trgovačkih kuća železnicama naveli su te kuće opet da kod banaka dignu previše kapitala posredstvom meničnog eskonta, da bi time produžili voditi svoj sopstveni posao.« (Str. 67.) — (Pitanje:) »Da li biste rekli da su uplate za železničke akcije mnogo doprinele mrtvilu koje je« {na novčanom tržištu} »vladalo u aprilu i oktobru {1847}?« — (Odgovor:) »Držim da su jedva štogod doprinele aprilskom mrtvilu. Po mome mišljenju, one su do aprila, a možda i do samog leta, bankare pre ojačale nego oslabile. Jer stvarna upotreba novca nikako nije išla tako brzo kao uplaćivanje; usled ovoga je većina banaka u početku godine imala u rukama prilično velik iznos železničkih fondova.« {Ovo se potvrđuje mnogobrojnim iskazima bankara u »Commercial Distress« 1848/57.} »Ovaj se fond u leto postepeno smanjivao i bio je 31. decembra bitno manji. Jedan uzrok oktobarskog mrtvila bilo je postepeno opadanje železničkih fondova u rukama banaka; između 22. aprila i 31. decembra smanjio se železnički saldo u našoj ruci za trećinu. Ovo su dejstvo imale železničke uplate u celoj Velikoj Britaniji; one su malo-pomalo sasvim ispraznile depozite banaka.« (Str. 43, 44.)

Tako kaže i Samuel Gurney (šef čuvene firme Overend, Gurney & Co.):

»1846. g. bila je znatno veća tražnja za kapitalom za železnice, ali ona nije podigla kamatnu stopu. Manje sume kondenzovale su se u veće mase i ove su velike mase upotrebljene na našem tržištu; tako da je to u celini donelo rezultat da je na novčano tržište Sitija bacano više novca, a u manjoj meri izvlačeno.« [Str. 159.]

A. Hodgson, direktor liverpulske Joint-Stock Bank, pokazuje u kako velikoj meri mogu menice obrazovati rezervu za bankare:

»Naš je običaj bio da bar $^{9}/_{10}$ svih naših depozita i sav novac koji smo primali od drugih lica držimo u našem portfelju u menicama, kojima iz dana u dan stiže rok... u tolikoj meri da je za vreme trajanja krize iznos dnevno prispelih menica gotovo bio jednak iznosu plaćanja koja su od nas dnevno zahtevana.« (Str. 53.)

Špekulantske menice.

»Br. 5092. Ko je poglavito bio akceptant menica (na prodati pamuk)? — {R. Gardner, fabrikant pamuka, koji se u ovom delu više puta pominje.}: Robni

senzali; trgovac kupi pamuk, predaje ga nekom senzalu, vuče na toga senzala i eskontuje menice.« — Br. 5094. »I te menice idu u liverpulske banke i tamo se eskontuju? — Da, a i u neko drugo mesto . . . Da nije bilo ove akomodacije, koju su poglavito odobravale liverpulske banke, bio bi pamuk, po mome mišljenju, u prošloj godini jevtiniji za $1^1/_2$ ili 2 pensa po funti.« — Br. 600. »Vi ste kazali da je cirkulisao ogroman broj menica koje su špekulanti vukli na pamučne senzale u Liverpulu: da li to isto važi za Vaše predujmove na menice na druge kolonijalne proizvode osim pamuka? — {A. Hodgson, bankar u Liverpulu}: Odnosi se na sve vrste kolonijalnih proizvoda, ali sasvim osobito na pamuk.« — Br. 601. »Da li Vi kao bankar nastojite da nemate posla s takvom vrstom menica? — Ni najmanje; mi ih smatramo sasvim ispravnim menicama, kad se drže u umerenoj količini . . . Menice ove vrste često se prolongiraju.«

Prevare na istočnoindijsko-kineskom tržištu 1847. — Charles Turner (šef jedne od prvih istočnoindijskih firmi u Liverpulu):

»Svi znamo šta se dogodilo u vezi sa poslovima na ostrvu Mauricijusu i u sličnim poslovima. Senzali su bili navikli da uzimaju pozajmice na robu, ne samo po njenom dolasku, za pokriće menica vučenih na tu robu, što je potpuno u redu, i predujmove na utovarne listove . . . nego su dizali predujmove na proizvod još pre no što je bio utovaren na brod, a u nekim slučajevima i pre no što je bio fabrikovan. Ja sam, npr., u jednom specijalnom slučaju kupio u Kalkuti menica za 6 - 7000 £; primitak za ove menice otišao je na Mauricijus da tamo pomogne sađenju šećerne trske; menice dođoše u Englesku i više od polovine bilo je protestovano; a onda, kad su najzad prispeli tovari šećera iz kojih je te menice trebalo platiti, našlo se da je ovaj šećer bio već založen kod trećih lica pre no što je bio ukrcan, u stvari čak i pre no što je bio skuvan.« (Str. 78.) »Robe za istočnoindijsko tržište moraju se sad fabrikantu plaćati u gotovu; ali to nema neko veliko značenje, jer ako kupac ima nešto kredita u Londonu, on vuče na London i eskontuje menicu u Londonu, gde je eskontna stopa sada niska; on plaća fabrikanta sa ovako dobijenim novcem . . . traje najmanje dva-naest meseci dok neko koji je ukrcao robu za Indiju može odande dobiti svoj novac natrag; . . . čovek sa 10 000 ili 15 000 £, koji uđe u indijski posao, pribavio bi sebi kod bilo koje londonske kuće kredita u znatnoj sumi; on bi toj kući dao 1% i vukao na nju, pod uslovom da se utržak robe poslate u Indiju ispošlje toj londonskoj kući; pri tom su, međutim, obe strane prećutno saglasne da londonska kuća ne treba da čini stvarni predujam u gotovu; tj. menice se prolongiraju dok reture ne stignu. Menice su eskontovane u Liverpulu, Mančesteru, Londonu, poneke su u posedu škotskih banaka.« (Str. 79) — Br. 786. »Tu skoro bankrotirala je u Londonu neka kuća; pri ispitivanju knjiga otkriveno je ovo: jedna firma je ovde u Mančesteru, a druga u Kalkuti; one su kod londonske kuće otvorile kredit za 200 000 £; poslovni prijatelji ove mančesterske firme, koja je kalkutskoj kući slala robu iz Glazgova i Mančestera na konsignaciju, vukli su na londonsku kuću do iznosa od 200 000 £; istovremeno je bilo ugovoreno da kalkutska kuća povuče na londonsku kuću takođe 200 000 £; ove su menice prodate u Kalkuti, sa dobijenim iznosom su kupljene druge menice, a ove poslate u London, da bi tamošnju kuću osposobile da plati prve menice koje je vukao Glazgov ili

Mančester. Tako je ovim jednim poslom pušteno u svet za 600 000 £ menica.« —Br. 971. »Zasad, kad neka kuća u Kalkuti kupi kakav brodski tovar« {za Englesku,} »i plati ga svojim sopstvenim tratama na svog londonskog korespondenta, a tovarni se listovi pošalju ovamo, mogu oni ove tovarne listove odmah iskoristiti za dizanje predujmova u Lombard - Stritu; dakle imaju osam meseci u toku kojih mogu iskoristiti novac pre no što njihovi korespondenti treba da plate menice.«

IV. Godine 1848. zasedavao je jedan tajni odbor Gornjeg doma za ispitivanje uzroka krize od 1847. Ali su iskazi svedoka, dati pred ovim odborom, objavljeni tek 1857. g. (»Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the House of Lords appointed to inquire into the Causes of Distress etc.«..., 1857; navodi se kao »Commercial Distress« 1848/1857). Pred tim odborom je g. Lister, direktor Union-banke u Liverpulu, izjavio između ostalog:

2444. »U proleće 1847. kredit je bio proširen u neodgovarajućoj meri ... jer su poslovni ljudi preneli svoj kapital iz svog posla na železnice, a ipak su hteli da svoj posao vode u starom obimu. Verovatno da je u početku svako držao da može železničke akcije prodati s profitom i tako naknaditi novac u poslu. On je možda našao da to nije moguće, i tako je u svojem poslu uzimao kredit tamo gde je ranije plaćao u gotovu. Ovo je dovelo do uvećanja kredita.«

2500. »Ove menice na kojima su banke koje su ih preuzele pretrpele gubitke, jesu li to bile menice poglavito na žito ili na pamuk? ... To su bile menice na proizvode svih vrsta, žito, pamuk i šećer i proizvode svih vrsta. Nije bilo gotovo ničega, izuzev, možda, ulja, što tada nije palo u ceni.« — 2506. »Senzal koji akceptira neku menicu ne akceptira je ako nije dovoljno pokriven, čak i za slučaj da padne cena one robe koja služi kao pokriće.«

2512. »Na proizvode se vuku dve vrste menica. U prvu vrstu spada prvobitna menica, koja se iz inostranstva vuče na uvoznika ... Menicama koje se ovako vuku na proizvode često istekne rok pre no što proizvodi stignu. Zbog toga trgovac mora, kad roba stigne, a on nema dovoljno kapitala, da robu založi kod senzala dok je ne bude mogao prodati. Onda odmah liverpulski trgovac vuče menicu druge vrste na senzala, s jamstvom one robe ... tada je stvar bankareva da se kod senzala uveri da li robu ima i koliko je na nju predujmio. On se mora uveriti da senzal ima pokriće da bi se oporavio u slučaju gubitka.«

2516. »Dobijamo i menice iz inostranstva ... Neko kupi tamo menicu na Englesku i pošalje je nekoj kući u Engleskoj; na toj menici mi ne možemo videti da li je vučena razumno ili nerazumno, da li predstavlja proizvode ili vetar.«

2533. »Rekoste da su inostrani proizvodi gotovo svih vrsta prodavani s velikim gubitkom. Držite li da je to bilo usled neopravdane špekulacije tim proizvodima? — Uzrok je veoma veliki uvoz, dok nije bilo odgovarajuće potrošnje da ga primi. Po svemu izgleda da je potrošnja veoma znatno pala.« — 2534. »U oktobru ... proizvodi se gotovo nisu mogli prodavati.«

Kako se na vrhuncu sloma razvija opšte sauve qui peut[1*],

1* neka se spasava ko može

o tome se izjašnjava u istom izveštaju jedan poznavalac prvog reda, uvaženi prevejani kveker Samuel Gurney, šef firme Overend, Gurney & Co.:

1262. »Kad vlada neka panika, onda se poslovni čovek ne pita uz kakvu kamatu može plasirati svoj novac, ili da li će pri prodaji svojih državnih obveznica ili troprocentnih papira izgubiti 1 ili 2%. Kad jedanput padne pod uticaj straha, onda mu nije stalo ni do dobitka ni do gubitka; on spasava sebe, a ostali svet može činiti što hoće.«

V. O uzajamnom pretrpavanju dvaju tržišta kaže g. Alexander, trgovac u istočnoindijskom poslu, pred odborom Donjeg doma za bankovne zakone od 1857 (citirano kao »Bank Committee« 1587):

4330. »U ovom momentu, kad u Mančesteru predujmim 6 šilinga, dobijam u Indiji natrag 5 šilinga; kad predujmim 6 šilinga u Indiji, dobijam natrag 5 šilinga u Londonu.«

Tako je Engleska pretrpala indijsko, a Indija englesko tržište u jednakoj meri. A ovo se dogodilo baš u leto 1857, jedva deset godina posle gorkog iskustva od 1847!

GLAVA DVADESET ŠESTA

Akumulacija novčanog kapitala; njen uticaj na kamatnu stopu

»U Engleskoj se stalno vrši akumulacija dodatnog bogatstva, koja ima tendenciju da konačno uzme novčani oblik. Ali prva jaka želja iza želje za sticanjem novaca jeste otresti ih se opet bilo kojom vrstom ulaganja koje donosi kamatu ili profit; jer novac kao novac ne donosi ništa. Zbog toga, ako se u isto vreme sa ovim stalnim prilivom suvišnog kapitala ne dogodi postepeno i dovoljno proširenje polja za njegovo zaposlenje, onda moramo biti izloženi periodičnim akumulacijama novca koji traži da se plasira, pri čemu su te akumulacije, prema okolnostima, od većeg ili manjeg značaja. Dugi niz godina bio je državni dug ono veliko sredstvo koje je usisavalo suvišno bogatstvo Engleske. Otkako je on 1816. g. dostigao svoj maksimum i prestao usisavati kapitale, nalazila se svake godine suma od najmanje 27 miliona koja je tražila druge mogućnosti ulaganja. Uz to su izvršena razna povratna isplaćivanja uzajmljenih kapitala . . . Poslovi za čije izvođenje je potreban veliki kapital i koji s vremena na vreme odvode suvišak neuposlenog kapitala . . . bar su za našu zemlju apsolutno potrebni da bi odvodili periodična nagomilanja suvišnog društvenog bogatstva koja ne mogu da nađu mesta u običnim granama plasiranja.« (*The Currency Theory Reviewed*, London 1845, str. 32 - 34.)

Na istom mestu kaže se o godini 1845:

»U toku vrlo kratkog perioda cene su sa najniže tačke depresije naglo skočile . . . troprocentni državni dug skoro je al pari . . . zlato u podrumima Engleske banke premašuje svaki iznos koji je tamo ikad ranije bio nagomilan. Akcije svih vrsta imaju cene koje su gotovo u svakom slučaju nečuvene, a kamatna stopa toliko je pala da je gotovo nominalna . . . Sve su to dokazi da u Engleskoj imamo sada opet tešku akumulaciju neuposlenog bogatstva, da nam uskoro predstoji opet period prenapete špekulacije.« (*Isto*, str. 36.)

»Mada uvoz zlata nije pouzdan znak dobitka u spoljnoj trgovini, ipak jedan deo ovog zlatnog uvoza predstavlja, u nedostatku drugog načina objašnjenja, prima facie ovakav profit.« (J. G. Hubbard, *The Currency and the Country*, London 1843, str. 40, 41) »Uzmimo da u periodu sa stalno dobrim poslom, unosnim cenama i dobro ispunjenim novčanim opticajem, rđava žetva bude povod za izvoz 5 miliona zlata i za uvoz žita u istom iznosu. Opticaj« {kako ćemo odmah videti,

to treba da znači ne prometna sredstva, već neuposleni novčani kapital — F. E.} »smanjuje se u istom iznosu. Mogu privatnici posedovati još toliko prometnih sredstava, ali će depoziti trgovaca kod njihovih banaka, salda banaka kod njihovih novčanih senzala i rezerve u njihovim kasama svi biti smanjeni, a neposredna posledica ovog smanjenja iznosa neuposlenog kapitala biće povišenje kamatne stope, npr. od 4% na 6. Pošto je posao zdrav, poverenje se neće pokolebati, ali će kredit biti više cenjen.« (*Isto*, str. 42.) »Ako dođe do opšteg padanja robnih cena, suvišni novac vratiće se natrag u banke u obliku uvećanih depozita, suvišak neuposlenog kapitala sniziće kamatnu stopu na minimum, i to stanje stvari onda traje dok bilo više cene bilo življi posao ne uvedu zadremali novac u službu, ili dok ovaj ne bude apsorbovan ulaganjem u inostrane vrednosne papire ili inostrane robe.« (Str. 68.)

Sledeći izvodi opet su iz parlamentarnog izveštaja o »Commercial Distress« 1847/48. — Usled loše žetve i gladi od 1846/47. bio je potreban veliki uvoz životnih namirnica.

»Otuda veliki višak uvoza nad izvozom... Otuda znatno oticanje novca kod banaka i uvećana navala kod eskontnih senzala, ljudi koji su imali da eskontuju menice; senzali počeše malo bolje zagledati u menice. Dotle odobravano davanje kredita bi vrlo ozbiljno ograničeno, a među slabim kućama bilo je stečajeva. Oni koji su se potpuno oslanjali na kredit propadoše. Ovo uveća uznemirenost, koja se već ranije osećala; bankari i drugi nađoše da više nisu mogli sa istom sigurnošću kao ranije računati na to da svoje menice i druge vrednosne hartije pretvore u novčanice da bi izmirili svoje obaveze; oni još više ograničiše davanje kredita, a često ga prosto odbiše; u mnogim slučajevima oni su zaključali svoje banknote radi budućeg pokrića svojih sopstvenih obaveza; oni ih radije nisu hteli davati iz ruke. Nemir i zabuna rasli su iz dana u dan, a bez pisma lorda Johna Russella nastalo bi opšte bankrotstvo.« (Str. 74, 75.)

Russellovo pismo suspendovalo je bankovni zakon.—Gore pomenuti Charles Turner iskazao je:

»Neke su kuće imale velika sredstva, ali ova nisu bila likvidna. Sav njihov kapital bio je čvrsto zaseo u zemljoposedu na Mauricijusu ili u fabrikama indiga ili šećera. Kad su jednom ušle u obaveze za 500 000 - 600 000 £, nisu imale likvidnih sredstava da plate menice za tu sumu, i konačno se pokazalo da svoje menice mogu plaćati samo posredstvom svog kredita i dokle je ovaj dostizao.« (Str. 81)

Pomenuti S. Gurney:

[1664] »Sada« (1848) »vlada ograničenje prometa i veliko preobilje novca.« — Br. 1763. »Ne verujem da je nestašica kapitala bila uzrok tako velikom skoku kamatne stope; uzrok je bio u strahu (the alarm), u teškoći da se dobiju novčanice.«

1847. g. platila je Engleska najmanje 9 miliona £ u zlatu inostranstvu za uvezene životne namirnice. Od toga $7^1/_2$ miliona iz Engleske

banke i $1^1/_2$ iz drugih izvora. (Str. 301.) — Morris, guverner Engleske banke:

»23. oktobra 1847. bili su javni fondovi i kanalske i železničke akcije već pali u ceni za 114 752 225 £ « (Str. 312.)

Isti Morris, upitan od lorda G. Bentincka:

[3846] »Nije li Vam poznato da je sav kapital koji je bio plasiran u papirima i proizvodima svih vrsta bio isto tako obezvređen, da su sirovine, pamuk, svila, vuna slati na Kontinent sve jednako u bescenje, i da su šećer, kafa i čaj prodavani na prinudnim prodajama? — Bilo je neizbežno da nacija prinese jednu znatnu žrtvu da bi sprečila oticanje zlata koje je bilo prouzročeno ogromnim uvozom životnih namirnica. — Zar ne držite da bi bolje bilo okrnjiti onih 8 miliona £ što su ležali u bančinim kasama, umesto što se pokušalo da se zlato dobije natrag uz takve žrtve? — *To ne držim*«.

A sad komentar ovome heroizmu. Disraeli saslušava g. W. Cottona, direktora i bivšeg guvernera Engleske banke.

»Kakvu su dividendu dobijali bančini akcionari 1844? — Bila je 7% godišnje. — A dividenda za 1847? — 9%. — Da li banka plaća porez na dohodak za svoje akcionare u toku tekuće godine? — Da. — Je li to činila i 1844. g.? — Nije.[83] — Onda je taj Bankovni zakon,« (od 1844) »dakle, dejstvovao mnogo u interesu akcionara . . . Rezultat je, dakle, taj da se od uvođenja novog zakona dividenda akcionara popela od 7% na 9%, a da osim toga sada banka plaća porez na dohodak, dok su ga ranije morali plaćati sami akcionari? — *To je sasvim tačno.*« (Br. 4356 - 4361.)

O nagomilavanju blaga kod banaka za vreme krize od 1847. kaže g. Pease, provincijski bankar:

4605. »Pošto je banka bila primorana da sve više podiže kamatnu stopu, nasta opšti strah; oblasne banke uvećaše novčane iznose u svome posedu, a isto tako i novčanične sume; a mnogi od nas, koji smo inače imali običaj držati samo nekoliko stotina funti u zlatu ili novčanicama, spremismo odmah hiljade u kase i pultove, jer je vladala velika neizvesnost zbog eskontne stope i zbog opticajne sposobnosti menica na tržištu; i tako je došlo do opšte nagomilanosti blaga.«

Neki član odbora primećuje:

---

[83] Tj. prvo je utvrđena dividenda, a onda je od nje pri isplati svakom akcionaru odbijen porez na dohodak; no posle 1844. bila je prvo plaćena poreza od celokupnog bančinog profita, a onda deljena dividenda »free of Income Tax«[1*]. Prema tome, isti nominalni procenti u poslednjem slučaju viši su za iznos poreza. — F. E.

[1*] »slobodna od poreza na dohodak«

4691. »Prema tome, ma kakav da je i bio uzrok u toku poslednjih dvanaest godina, rezultat je u svakom slučaju bio više u prilog Jevrejinu i novčaru negoli u prilog proizvodnoj klasi uopšte.«

O tome u kojoj meri novčarski trgovac iskorišćava vreme krize iskazuje Tooke:

»U branši metalne robe Vorikšira i Stafordšira odbijeno je 1847. god. vrlo mnogo narudžbi robe, jer bi kamatna stopa koju je fabrikant imao da plaća za eskont svojih menica, više nego progutala ceo njegov profit.« (Br. 5451.)

Uzmimo sad drugi, napred već citirani parlamentarni izveštaj: »Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857« (dalje se citira kao »Bank Committee« 1857). Tu je g. Norman, direktor Engleske banke i jedan od glavnih lumena među ljudima currency-principle-a[68], saslušan kako sledi:

3635. »Rekoste da ste mišljenja da kamatna stopa ne zavisi od mase banknota nego od tražnje i ponude kapitala. Hoćete li da navedete šta obuhvatate pojmom ‚kapital' osim novčanica i metalnog novca? — Držim da je obična definicija ‚kapitala', robe ili usluge koje se upotrebljavaju u proizvodnji.« — 3636. »Uključujete li sve robe u reč ‚kapital' kad govorite o kamatnoj stopi? — Sve robe koje se upotrebljavaju u proizvodnji.« — 3637. »Vi sve ovo uključujete u reč ‚kapital' kad govorite o kamatnoj stopi? — Da. Uzmimo da nekom fabrikantu pamučne robe treba pamuk za njegovu fabriku, on će ga dobaviti verovatno tako što će dobiti predujam od svoga bankara, a sa ovako dobijenim novčanicama otići će u Liverpul i kupiti ga. Ono što njemu stvarno treba jeste pamuk; novčanice ili zlato ne trebaju mu, osim kao sredstvo da dođe do pamuka. Ili su mu potrebna sredstva da isplati radnike; tada opet uzajmljuje novčanice i plaća najamninu svojih radnika tim novčanicama; a radnicima opet treba hrana i stan, a novac je sredstvo da se to plati.« — 3638. »Ali za novac se plaća kamata? — Naravno, u prvoj instanci; ali uzmite neki drugi slučaj. Recimo da on pamuk kupi na kredit ne uzimajući predujam u banci; onda je razlika između cene za plaćanje u gotovu i cene na kredit o roku plaćanja merilo kamate. Kamata bi postojala i onda kad novca uopšte ne bi bilo.«

Ova samodopadljiva brbljarija sasvim je dostojna ovog stuba currency-principle-a. Najpre genijalno otkriće da su novčanice ili zlato sredstvo da se nešto kupi i da ih čovek ne pozajmljuje radi samih njih. I iz ovoga treba da sledi da kamatna stopa biva regulisana čime? Tražnjom i ponudom robe, o kojima se dosad znalo samo to da regulišu tržišne cene robâ. Ali s neizmenjenim tržišnim robnim cenama mogu ići uporedo veoma različite kamatne stope. — Ali sad ovo lukavstvo. Na tačnu primedbu: »Ali za novac se plaća kamata«, koja naravno sadrži i pitanje: Kakva posla ima kamata koju dobija bankar, koji nikako ne radi s robama, sa ovim robama? I zar ne dobijaju novac uz jednaku kamatu i fabrikanti koji taj novac predujmljuju na sasvim različitim

tržištima, dakle na tržištima gde vlada sasvim različit odnos tražnje i ponude roba upotrebljavanih u proizvodnji? — Na ovo pitanje primećuje ovaj sjajni genije da kad fabrikant kupuje pamuk na kredit »onda je razlika između cene za plaćanje u gotovu i cene na kredit o roku plaćanja merilo kamate«. Naprotiv. Postojeća kamatna stopa, čije regulisanje treba da objasni genije Norman, jeste merilo razlike između cene za plaćanje u gotovu i cene na kredit o roku plaćanja. Prvo se ima prodati pamuk po ceni za gotovo, a ova je određena tržišnom cenom, koja je sama regulisana stanjem tražnje i ponude. Recimo da je cena = 1000£. Time je posao između fabrikanta i pamučnog senzala zaključen ukoliko se tiče kupovine i prodaje. Sad uz to dolazi drugi posao. Posao između pozajmioca i uzajmioca. Fabrikantu biva predujmljena vrednost od 1000£ u pamuku, i nju on ima da plati natrag u novcu recimo za tri meseca. A kamate za 1000£ za tri meseca, određene tržišnom kamatnom stopom, sačinjavaju onda dometak na cenu za gotovo i preko nje. Cena pamuka određena je tražnjom i ponudom. Ali je cena predujma pamukove vrednosti, 1000£ za tri meseca, određena kamatnom stopom. I to što se sam pamuk ovako preobražava u novčani kapital dokazuje g. Normanu da bi kamata postojala i kad novca uopšte ne bi bilo. Kad ne bi uopšte bilo novca, ni u kom slučaju ne bi postojala opšta kamatna stopa.

To je pre svega prostačko shvatanje kapitala kao »robâ upotrebljavanih u proizvodnji«. Ukoliko ove robe figurišu kao kapital, njihova se vrednost kao *kapitala*, za razliku od njihove vrednosti kao *robâ*, izražava u profitu koji se pravi iz njihove proizvodne ili trgovačke primene. A profitna stopa ima bezuslovno uvek neka posla s tržišnom cenom kupljenih roba i njihovom tražnjom i ponudom, ali se određuje još i sasvim drugim okolnostima. A da kamatna stopa uopšte ima svoju granicu u profitnoj stopi, nema sumnje. Ali g. Norman treba upravo da nam kaže kako se ova granica određuje. A ona se određuje tražnjom i ponudom novčanog kapitala *kao različnog* od ostalih oblika kapitala. Sad bi se moglo dalje pitati: kako se određuje tražnja i ponuda novčanog kapitala? Da postoji neka prećutna veza između ponude materijalnog kapitala i ponude novčanog kapitala, nema sumnje, a isto tako i da je tražnja industrijskih kapitalista za novčanim kapitalom određena okolnostima stvarne proizvodnje. Umesto da nam ovo razjasni, protura nam Norman mudrost da tražnja za novčanim kapitalom nije identična s tražnjom za novcem kao takvim; i to čini samo zato što kod njega, Overstone-a i drugih currency-proroka uvek u pozadini stoji rđava savest, što oni teže da veštačkom zakonodavnom intervencijom iz prometnoga sredstva kao takvoga naprave kapital i da podignu kamatnu stopu.

Pređimo sad na lorda Overstone-a alias Samuela Jonesa Loyda, i pogledajmo kako on mora da objasni zašto uzima 10% za svoj »novac« jer je »kapital« u zemlji tako redak.

3653. »Kolebanja u kamatnoj stopi potiču iz jednog od dva uzroka: iz nekakve promene u vrednosti kapitala«

(odlično! vrednost kapitala, uopšte govoreći, upravo je kamatna stopa! Ovde, dakle, promena u kamatnoj stopi potiče iz nekakve promene u kamatnoj stopi. »Vrednost kapitala« teorijski se, kao što smo ranije pokazali, nikad ne shvata drukčije. Ili pak: ako g. Overstone pod vrednošću kapitala razume profitnu stopu, pronicljivi se mislilac vraća na to da kamatnu stopu reguliše profitna stopa!)

»ili iz nekakve promene u sumi novca koja se nalazi u nekoj zemlji. Sva velika kolebanja kamatne stope, velika bilo po trajanju bilo po amplitudi kolebanja, jasno se dadu svesti na promene u vrednosti kapitala. Ne može biti boljih prakjasno se dadu svesti na promene u vrednosti kapitala. Ne može biti boljih prakтičnih ilustracija ove činjenice nego dizanje kamatne stope 1847. g. i opet poslednjih dveju godina (1855. i 1856); manja kolebanja kamatne stope, koja nastaju iz kakve promene u sumi postojećeg novca, mala su kako po obimu tako i po trajanju. Ona su česta, a što su češća, to su delotvornija za svoju svrhu.«

Naime da obogate bankare à la Overstone. Prijatelj Samuel Gurney izrazio se o ovome vrlo naivno pred Committee of Lords, »Commercial Distress« 1848[/1857]:

1324. »Jeste li mišljenja da su velika kolebanja kamatne stope, koja su se dogodila prošle godine, bila od koristi ili od štete bankarima i trgovcima novcem? — Mislim da su novčarima bila od koristi. Sva kolebanja u poslu korisna su po čoveka koji se razume (to the knowing man).« — 1325. »Neće li bankar konačno ipak izgubiti kod visoke kamate usled osiromašenja njegovih najboljih mušterija? — Ne, ja ne mislim da takva posledica postoji u primetnom stepenu.«

Voilà ce que parler veut dire[1].*

Na uticaj što ga na kamatnu stopu vrši suma postojećeg novca još ćemo se vratiti. Ali već sada moramo primetiti da je Overstone ovde opet napravio jedan quid pro quo. Tražnja za novčanim kapitalom u 1847. g. (pre oktobra nije bilo zabrinutosti zbog nedovoljnosti novca, »kvantiteta postojećeg novca«, kako je on to gore nazvao) povećala se iz različitih uzroka. Poskupljivanje žita, dizanje cena pamuka, nemogućnost da se šećer proda usled prekomerne proizvodnje, železnička špekulacija i slom, prepunjenost stranih tržišta pamučnom robom, gore opisani prinudni izvoz u Indiju i prinudni uvoz iz nje s jedinim ciljem da se vuku menice radi dobavljanja novca[2*]. Sve ove stvari, prekomerna proizvodnja u industriji, isto kao nedovoljna proizvodnja u zemljoradnji, dakle sasvim različni uzroci, izazvaše uvećanje tražnje za novčanim kapitalom, tj. za kreditom i novcem. Uzroci uvećane tražnje za novčanim kapitalom ležali su u samom toku procesa proizvodnje. Ali, ma kakav da je bio uzrok, ono što je podizalo kamatnu

[1]* To znači govoriti! — [2]* Wechselreiterei

stopu, vrednost novčanog kapitala, bila je tražnja za *novčanim* kapitalom. Ako Overstone hoće da kaže da je vrednost novčanog kapitala rasla *zato što* je rasla, onda je to tautologija. Ali ako ovde pod »vrednošću kapitala« razume dizanje profitne stope kao uzrok dizanja kamatne stope, stvar će se odmah pokazati kao netačna. Tražnja za novčanim kapitalom, a stoga »vrednost kapitala«, može da se diže, mada profit pada; čim pada relativna ponuda novčanog kapitala, diže se njegova »vrednost«. Što Overstone hoće da dokaže jeste da kriza od 1847. g., a s njom i visoka kamatna stopa koja ju je pratila, nije imala nikakva posla s »kvantitetom postojećeg novca«, tj. sa odredbama Bankovnog zakona od 1844 g.[64] koji je on inspirisao, mada je u stvari imala s time posla, ukoliko je strah da se ne iscrpe bančina rezerva — Overstone-ova tvorevina — dodala krizi od 1847/48. novčanu paniku. Ali ovde nije težište pitanja u tome. Postojala je nužda za novčanim kapitalom prouzročena preteranom veličinom operacija kad se uporedi sa postojećim sredstvima, a koja je izbila kada se proces reprodukcije poremetio usled slabe žetve, preteranog ulaganja u železnice, prekomerne proizvodnje osobito pamučnih roba, indijskog i kineskog podvaladžijskog posla, špekulacije, preteranog uvoza šećera itd. Ono što je ljudima koji su žito kupili kad je stajalo na 120 šil. po kvarteru nedostajalo kad je palo na 60 šil. behu onih 60 šil. što su odviše platili, i odgovarajući kredit za ovo u lombardnom predujmu na žito. Nikako nije oskudica banknota bila ona smetnja koja ih je sprečavala da svoje žito pretvore u novac po staroj ceni od 120 šil. Isti slučaj i kod onih koji su preterano uvezli šećera, a ovaj onda bilo skoro nemoguće prodati. Isto je bilo i kod gospode koja su svoj obrtni kapital (floating capital) vezala u železnice, a za njegovo naknađivanje u svom »legitimnom« poslu oslonila se na kredit. Sve se ovo za Overstone-a izražava u »moralnom opažanju povišene vrednosti svoga novca (a moral sense of the enhanced value of his money)«. Ali je ovoj povišenoj vrednosti novčanog kapitala, na drugoj strani, neposredno odgovarala pala novčana vrednost stvarnog kapitala (robnog i proizvodnog kapitala). Vrednost kapitala u jednome obliku rasla je zato što je vrednost kapitala u drugome obliku padala. Ali Overstone hoće da obe ove vrednosti različitih vrsta kapitala identifikuje u jednoj jedinoj vrednosti kapitala uopšte, i to time što ih obe stavlja nasuprot oskudici u prometnom sredstvu, u postojećem novcu. No, isti iznos novčanog kapitala može se dati na zajam s veoma različitim masama prometnih sredstava.

Uzmimo sad njegov primer od 1847. Zvanična bančina kamatna stopa stajala je: januara 3—3½%, februara 4—4½%, marta većinom 4%, aprila (panika) 4—7½%, maja 5—5½%, juna uglavnom 5%, jula 5%, avgusta 5—5½%, septembra 5% s malim varijacijama od 5¼, 5½, 6%, oktobra 5, 5½, 7%, novembra 7—10%, decembra 7—5%. — U ovom slučaju kamata je rasla zato što su profiti bivali sve niži, a novčane vrednosti robâ ogromno padale. Pa kad Overstone ovde kaže da se 1847. g. kamatna stopa popela zato što se popela vred-

nost kapitala, onda pod vrednošću kapitala može ovde razumevati samo vrednost novčanog kapitala, a vrednost novčanog kapitala upravo je kamatna stopa i ništa drugo. Ali posle izlazi delo na videlo[1*], i vrednost kapitala identifikuje se s profitnom stopom.

Što se tiče visoke kamatne stope koja je plaćena 1856, Overstone zaista nije znao da je ova jednim delom bila simptom da je na površinu izbila ona vrsta vitezova kredita koja kamatu ne plaća iz profita, već iz tuđeg kapitala; samo nekoliko meseci pred krizu od 1857. on je tvrdio da je »posao sasvim zdrav«.

Zatim on kaže:

3722. »Mišljenje da povišavanje kamatne stope razara poslovni profit skroz je pogrešno. Prvo, povišenje kamatne stope retko traje duže vreme; drugo, kad dugo traje i kad je znatno, ono je u samoj stvari podizanje vrednosti kapitala, a zašto se vrednost kapitala diže? Zato što se podigla profitna stopa.«

Ovde, dakle, konačno doznajemo kakav smisao ima »vrednost kapitala«. Uostalom, profitna stopa može ostati visoka za duže vreme, ali preduzetnička dobit pasti, a kamatna stopa porasti, tako da kamata proguta najveći deo profita.

3724. »Povišenje kamatne stope bilo je posledica ogromnog uvećanja u poslu naše zemlje i velikog povišenja profitne stope; pa kad se neko žali da povišena kamatna stopa razara iste one dve stvari koje su bile njen sopstveni uzrok, onda je to logički apsurd o kome čovek ne zna šta bi rekao.«

Ovo je upravo tako logično kao da je rekao: povišena profitna stopa bila je posledica podizanja robnih cena špekulacijom, pa kad se neko žali da dizanje cena razara svoj sopstveni uzrok, naime špekulaciju, onda je to logički apsurd itd. Da neka stvar može konačno da razori svoj sopstveni uzrok, logički je apsurd samo za zelenaša zaljubljenog u visoku kamatnu stopu. Veličina Rimljana bila je uzrok njihovih osvajanja, a njihova osvajanja razoriše njihovu veličinu. Bogatstvo je uzrok luksuza, a luksuz razorno deluje na bogatstvo. Lisac! Idiotizam sadašnjeg građanskog sveta ne može se bolje naslikati nego respektom koji je »logika« milionara, toga dung-hill-aristokrate[2*], ulila čitavoj Engleskoj. Uostalom, ako visoka profitna stopa i uvećanje posla mogu biti uzroci visokoj kamatnoj stopi, to još nikako ne znači da je visoka kamatna stopa uzrok visokom profitu. A pitanje je upravo u tome nije li ova visoka kamata potrajala (kako se u krizi stvarno pokazalo) ili čak i došla do vrhunca tek kada je visoka profitna stopa već odavno bila otišla putem svega smrtnoga.

3718. »Što se tiče velikog povišenja eskontne stope, to je okolnost koja skroz potiče iz uvećane vrednosti kapitala, a uzrok ovoj uvećanoj vrednosti kapitala

---

[1*] U nemačkom originalu: »kommt der Fuchsschwanz heraus« (proviruje lisičji rep) — [2*] doslovce: aristokrate s đubrišta = skorojevića

može, držim, svako s potpunom jasnošću otkriti. Ja sam već pomenuo činjenicu da se za 13 godina, dokle je ovaj bankovni zakon bio na snazi, trgovina Engleske popela od 45 na 120 miliona £. Treba samo pomisliti na sve one događaje koji su sadržani u ovom kratkom brojčanom podatku; treba se setiti ogromne tražnje za kapitalom koju ovakvo džinovsko uvećanje trgovine povlači za sobom i u isto se vreme setiti da je prirodni izvor ponude za ovu veliku tražnju, naime godišnje uštedevine naše zemlje, istrošen poslednje tri ili četiri godine na troškove u ratne svrhe, koji ne donose profite. Ja priznajem da sam iznenađen što kamatna stopa nije još mnogo viša; ili, drugim rečima, iznenađen sam što oskudica kapitala usled tih džinovskih operacija nije još mnogo oštrija nego što ste je Vi već našli.«

Kako se divno naš zelenaški logičar razbacuje rečima! Eto ga opet s njegovom povišenom vrednošću kapitala! On kao da uobražava da se na jednoj strani zbivalo ovo ogromno uvećavanje procesa reprodukcije, dakle akumulisanje stvarnog kapitala, a da je na drugoj strani stajao neki »kapital« za kojim je nastala »ogromna tražnja« da bi se omogućilo ovo džinovsko uvećanje trgovine! Zar sâmo ovo džinovsko uvećanje proizvodnje nije bilo uvećanje kapitala, i ako je stvorilo tražnju, zar nije stvorilo u isti mah i ponudu, i u isti mah čak i uvećanu ponudu novčanog kapitala? Ako se kamatna stopa popela vrlo visoko, bilo je to ipak samo zato što je tražnja za novčanim kapitalom još brže rasla nego ponuda, što se, drugim rečima, svodi na to da se sa uvećanjem industrijske proizvodnje proširilo njeno vođenje na osnovici kreditnog sistema. Drugim rečima, stvarna industrijska ekspanzija prouzročila je uvećanu tražnju za »akomodacijom«[1*] a ova poslednja tražnja očigledno je ono što naš bankar razume pod »ogromnom tražnjom za kapitalom«. Sigurno je da nije uvećanje puke *tražnje* za kapitalom podiglo izvoznu trgovinu od 45 na 120 miliona. A šta Overstone razume dalje pod tim što kaže da godišnje uštedevine zemlje, koje je pojeo krimski rat, sačinjavaju prirodni izvor ponude za ovu veliku tražnju? Prvo, čime je Engleska akumulirala 1792—1815, što je bio sasvim drukčiji rat od maloga krimskog rata? Drugo, ako je prirodni izvor presušio, iz kog je izvora onda tekao kapital? Kako se zna, Engleska nije uzimala predujmova kod stranih nacija. Ali ako pored prirodnog izvora postoji i neki veštački, onda bi za naciju to bio krasan metod da prirodni izvor upotrebi u ratu, a veštački u poslu. Ali, ako je postojao samo stari novčani kapital, da li je mogao svoju delotvornost udvostručiti visokom kamatnom stopom? G. Overstone očevidno drži da se godišnje uštede zemlje (ali koje su u ovom slučaju tobože bile potrošene) pretvaraju samo u novčani kapital. A ako ne bi bilo stvarne akumulacije, tj. porasta proizvodnje i množenja sredstava za proizvodnju, šta bi koristila akumulacija dugovnih potraživanja u novčanom obliku od ove proizvodnje?

Overstone brka dizanje »vrednosti kapitala«, koje proizlazi iz vi-

---

1* davanjem kredita

soke profitne stope, s dizanjem koje proizlazi iz uvećane tražnje za novčanim kapitalom. Ova tražnja može da se diže iz uzroka koji su sasvim nezavisni od profitne stope. On sam navodi kao primer da se 1847. g. ona podizala usled pada vrednosti stvarnog kapitala. Prema tome kako mu kad zatreba, dovodi on vrednost kapitala u odnos prema stvarnom ili prema novčanom kapitalu.

Nepoštenje našeg bankarskog lorda, kao god i njegovo ograničeno bankarsko stanovište, koje on didaktički zaoštrava, pokazuje se dalje u sledećem:

3728. (Pitanje:) »Vi rekoste da, po Vašem mišljenju, eskontna stopa nema bitnog značaja za trgovca; hoćete li biti dobri da kažete šta smatrate običnom profitnom stopom?«

G. Overstone izjavljuje da je na ovo »nemoguće« odgovoriti.

3729. »Uzev da je prosečna profitna stopa 7 - 10%, onda promena u eskontnoj stopi od 2% na 7 ili 8% mora znatno pogoditi profitnu stopu, zar ne?«

(Samo pitanje brka stopu preduzetničke dobiti s profitnom stopom i previđa da je profitna stopa zajednički izvor kamate i preduzetničke dobiti. Kamatna stopa može ostaviti netaknutom profitnu stopu, ali ne preduzetničku dobit. Overstone-ov odgovor:)

»Prvo, poslovni ljudi neće plaćati eskontnu stopu koja im bitno krnji profit; oni će radije obustaviti posao.«

(Dabome, ako to mogu a da se ne upropaste. Dokle god im je profit visok, plaćaju oni eskont zato što hoće, a čim je nizak, zato što moraju.)

»Šta znači eskont? Zašto neko eskontuje menicu? . . . Zato što želi da dođe do većeg kapitala.«

(Halte-là![1*] zato što hoće da anticipira novčani povratak svog vezanog kapitala i da izbegne zastoj svoga posla. Zato što mora da pokrije dospela plaćanja. Uvećani kapital zahteva on samo kad posao dobro ide, ili kad špekuliše na tuđ kapital čak i kad posao loše ide. Eskont nikako nije samo sredstvo za uvećanje posla.).

»A zašto on hoće da dođe do komande nad većim kapitalom? Zato što hoće taj kapital da primeni; a zašto hoće da primeni taj kapital? Jer je to unosno; ali mu ne bi bilo unosno ako bi mu eskont progutao profit.«

Ovaj samodopadljivi logičar pretpostavlja da se menice eskontuju samo radi uvećavanja posla, a da se posao uvećava zato što je unosan. Prva je pretpostavka pogrešna. Običan poslovan čovek eskontuje da bi anticipirao novčani oblik svoga kapitala i da time održi u toku proces

---

1* Stani malo!

reprodukcije; ne da bi uvećao posao ili namakao dodatni kapital, već da kredit koji on daje izravna kreditom koji uzima. A ako hoće da svoj posao uveća na kredit, eskontovanje menica slabo će mu pomoći, pošto je to samo preobraćanje novčanog kapitala, koji se već nalazi u njegovoj ruci, iz jednog oblika u drugi; on će radije uzeti neki čvrst zajam na duži rok. Na svaki način, vitez kredita daće na eskont svoje špekulantske menice[1*] da bi uvećao svoj posao, da bi jedan truli posao pokrio drugim; ne da bi pravio profit, nego da se stavi u posed tuđeg kapitala.

Pošto je ovako identifikovao eskont sa uzajmljivanjem dodatnog kapitala (umesto s pretvaranjem menica, koje predstavljaju kapital, u gotov novac), g. Overstone se povlači čim ga pritesne.

3730. (Pitanje:) »Ne moraju li trgovci, kad su već jednom ušli u posao, produžiti svoje operacije za neko izvesno vreme uprkos privremenom dizanju kamatne stope? — (Overstone:) Nema sumnje da ako se u bilo kojoj pojedinačnoj transakciji, kad neko može doći do raspolaganja nad kapitalom po nižoj umesto po višoj kamatnoj stopi, stvar uzme sa ovog ograničenog stanovišta, da je to za njega ugodno.«

A naprotiv je neograničeno stanovište kad g. Overstone sada iznenada pod »kapitalom« razume samo svoj bankarski kapital, te zbog toga čoveka koji kod njega eskontuje menice smatra za čoveka bez kapitala, zato što mu kapital postoji u robnom obliku ili zato što je novčani oblik njegovog kapitala neka menica koju g. Overstone prevodi u drugi novčani oblik.

3732. »Možete li s obzirom na Bankovni zakon od 1844. navesti kakav je otprilike bio odnos kamatne stope prema Bančinoj zlatnoj rezervi; je li tačno da je kamatna stopa bila 6 ili 7% kad je zlato u Banci iznosilo 9 ili 10 miliona, a da je stajala na 3 do 4% kad je zlata bilo 16 miliona?«

(Pitač hoće da ga natera da kamatnu stopu ukoliko na nju utiče količina zlata u Banci objasni kamatnom stopom ukoliko na nju utiče vrednost kapitala).

»Ne kažem da je takav slučaj . . . ali ako je tako, onda, po mome mišljenju, moramo preduzeti još oštrije mere nego 1844; jer ako bi se pokazalo da je istina da je kamatna stopa tim manja što je veća zlatna rezerva, morali bismo, kad stvar tako izgleda, leći na posao da zlatnu rezervu podignemo do neograničenog iznosa, i onda bismo kamatnu stopu snizili na 0.«

Pitač Cayley, koga ovaj loši vic nije tronuo, produžuje:

3733. »Kad bi tako bilo, recimo da se Banci vrati 5 miliona zlata, onda bi u toku idućih šest meseci zlatna rezerva iznosila oko 16 miliona, i uzev da kamatna stopa padne ovako na 3 do 4%, kako bi se onda moglo tvrditi da je pad kamatne stope potekao iz nekog velikog smanjenja poslova? — Ja sam rekao da je skorašnje

---

[1*] u nemačkom: Reitwechsel (jahaće menice)

veliko povišenje kamatne stope, a ne pad kamatne stope, tesno skopčano sa velikim proširenjem poslova.«

Ali što Cayley kaže jeste ovo: kad je penjanje kamatne stope, zajedno s kontrakcijom zlatne rezerve, znak uvećanja posla, onda padanje kamatne stope, zajedno sa uvećanjem zlatne rezerve, mora biti znak smanjivanja posla. Na ovo Overstone nema odgovora.

3736. (Pitanje:) »Primetio sam da ste Vi« (u tekstu svuda stoji Your Lordship[1*]) »rekli da je novac oruđe da se dobije kapital«.

(To baš i jeste naopako shvatiti ga kao oruđe; on je *oblik* kapitala.)

»Zar velika teškoća pri smanjivanju zlatne rezerve« {Engleske banke} »nije, naprotiv, u tome što *kapitalisti* ne mogu da dobiju novaca? — {Overstone:} Ne, oni koji traže da dođu do novca nisu kapitalisti, već nekapitalisti; a zašto traže da dođu do novca? ... Zato što posredstvom novca dolaze do komande nad kapitalom kapitaliste, da bi vodili poslove ljudi koji nisu kapitalisti.«

Ovde on upravo objašnjava da fabrikanti i trgovci nisu kapitalisti i da je kapital kapitaliste samo novčani kapital.

3737. »Zar ljudi koji vuku menice nisu kapitalisti? — Ljudi koji vuku menice možda jesu, a možda i nisu kapitalisti.«

Tu se nasukao.

Sada ga pitaju da li menice trgovaca ne predstavljaju robe koje su prodali ili ukrcali. On poriče da te menice predstavljaju vrednost robâ sasvim onako kako novčanica predstavlja zlato. (3740, 3741) To je pomalo bezobrazno.

3742. »Nije li trgovčeva svrha da dobije novac? — Ne; kod vučenja menice nije svrha da se dobije novac; dobijanje novca je svrha kod eskontovanja menice.«

Vučenje menica jeste pretvaranje robe u oblik kreditnog novca, kao što je eskontovanje menica pretvaranje ovog kreditnog novca u drugi, naime novčanice. U svakom slučaju g. Overstone ovde priznaje da je svrha eskontovanja dobiti novac. Ranije je dopuštao eskontovanje samo radi dobijanja dodatnog kapitala, a ne radi pretvaranja kapitala iz jednog oblika u drugi.

3743. »Koju veliku želju imaju poslovni ljudi pod pritiskom panike kakva je po Vašem iskazu nastupila 1825, 1837. i 1839; da li im je svrha da dođu u posed kapitala ili u posed zakonskog platežnog sredstva? — Svrha im je da dobiju komandu nad kapitalom da bi produžili voditi svoj posao.«

Usled nastale oskudice kredita, njihova je svrha da dobiju platežna sredstva za menice kojima dospeva rok, a po kojima su oni obavezni,

---

1* Vaše Lordstvo

i da ne bi morali svoju robu prodati ispod cene. Ako oni sami uopšte nemaju kapitala, onda s platežnim sredstvima, naravno, dobijaju ujedno i kapital, jer dobijaju vrednost bez ekvivalenta. Žudnja za novcem kao takvim sastoji se uvek samo u želji da se vrednost iz oblika robe ili potraživanja duga preobrazi u oblik novca. Otuda i bez obzira na krize ona velika razlika između uzimanja kapitala i eskonta, kojim se postiže samo pretvaranje novčanih potraživanja iz jednog oblika u drugi, ili u stvarni novac.

{Ja — izdavač — dopuštam sebi da ovde nešto primetim.

Kod Normana, kao i kod Loyd-Overstone-a, bankar uvek stoji kao neko koji »predujmljuje kapital«, a njegova mušterija kao onaj koji od njega traži »kapital«. Tako Overstone kaže da neko preko njega eskontuje menice »zato što želi da dođe do *kapitala*« (3729), i tome istom čoveku ugodno je kad »može doći do *raspolaganja kapitalom* po niskoj kamatnoj stopi« (3730). »Novac je oruđe da se dobije *kapital*« (3736), a u nekoj panici velika je želja poslovnog sveta »da dobije komandu nad *kapitalom*« (3743). Kraj sve zbrke Loyd-Overstone-a o tome šta je kapital, ipak je toliko jasno da on ono što bankar daje svojoj mušteriji označuje kao kapital, kao kapital koji mušterija nije ranije imala, koji joj je predujmljen, koji je dodat uz onaj kojim je mušterija dotad raspolagala.

Bankar se toliko mnogo navikao da figuriše kao razdeljivač — u obliku pozajmljivanja — društvenog kapitala raspoloživog u novčanom obliku da mu se svaka funkcija pri kojoj daje novac iz ruke čini kao pozajmljivanje. Svaki novac koji isplaćuje čini mu se kao neki predujam. Ako je novac direktno izdat kao zajam, onda je to doslovno tačno. Ako je plasiran u menič nom eskontu, onda je to za samog njega doista predujam do dospeća menice. Tako se u njegovoj glavi učvršćuje predstava da on ne može činiti plaćanja koja nisu predujmovi. I to predujmovi ne prosto u tome smislu što se svako plasiranje novca u svrhu pravljenja kamata ili profita ekonomski smatra kao predujam koji dotični posednik novca, u svome svojstvu kao privatno lice, čini sam sebi kao licu u svojstvu preduzetnika. Nego predujmovi u tom određenom smislu da bankar u vidu zajma predaje mušteriji neku sumu koja za isto toliko uvećava kapital kojim je ona već raspolagala.

Ovo je ona predstava koja je, preneta iz bankarske kancelarije u političku ekonomiju, stvorila zbunjujuće sporno pitanje da li je ono što bankar svojoj poslovnoj mušteriji stavlja na raspolaganje u gotovom novcu kapital ili samo novac, prometno sredstvo, currency? Da bismo ovo sporno pitanje — koje je u osnovi prosto — rešili, moramo se staviti na stanovište bančinog klijenta. Stvar zavisi od toga šta on traži i šta dobija.

Odobri li banka svome klijentu zajam jednostavno na njegov lični kredit, bez zaloge s njegove strane, onda je stvar jasna. On bezuslovno dobija predujam određene veličine vrednosti kao dodatak svome

dotle primenjivanom kapitalu. On ga dobija u novčanom obliku; dakle ne samo novac, već i novčani *kapital.*

Bude li mu predujam dat na zalogu vrednosnih papira itd., onda je ovo predujam u tome smislu da mu je isplaćen novac s ograničenjem da ga on vrati. Ali nije predujam kapitala. Jer i vrednosni papiri predstavljaju kapital, i to većega iznosa nego što je predujam. Primalac, dakle, dobija manju kapital-vrednost nego što zalaže; za njega ovo nikako nije pribavljanje dodatnog kapitala. On ovaj posao ne čini zato što mu treba kapital — ta on ga ima u svojim vrednosnim papirima — već zato što mu je potreban novac. Ovde, dakle, imamo predujam *novca,* a ne kapitala.

Ako se predujam daje na eskontovanu menicu, onda iščezava i *oblik* predujma. Imamo čistu kupovinu i prodaju. Putem endosmana menica prelazi u svojinu banke, novac, naprotiv, u svojinu klijenta; nema govora da ovaj to vrati. Kad klijent nekom menicom ili sličnim kreditnim sredstvom kupi gotov novac, onda to nije ni više ni manje predujam nego da je kupio gotov novac nekom drugom svojom robom, pamukom, železom, žitom. A najmanje može ovde biti reči o nekom predujmu *kapitala.* Svaka kupovina i prodaja među trgovcem i trgovcem jeste prenos kapitala. Ali predujam postoji samo tamo gde prenos kapitala nije obostran, nego jednostran, i na rok. Prema tome, preduimanja kapitala putem menično eskonta može da bude samo tamo gde je menica špekulantska[1*] menica, koja ne predstavlja nikakve prodate robe, a nju ne uzima nijedan bankar čim je spozna kao ono što ona jeste. U redovnom eskontnom poslu bančin klijent ne dobija, dakle, predujam ni u kapitalu ni u novcu, nego dobija novac za prodatu robu.

Prema tome, slučajevi kada klijent od banke traži i dobija kapital veoma su jasno odvojeni od slučajeva kad on dobija prosto novčani predujam ili kod banke kupuje novac. A pošto je osobito g. Loyd-Overstone imao običaj da svoje svote preduima bez pokrića samo u krajnje retkim slučajevima (on je bio bankar moje firme u Mančesteru), to je isto tako jasno da su njegovi lepi opisi o masama kapitala koje velikodušni bankari predujmljuju fabrikantima koji oskudevaju kapitalom gadna obmana.

Uostalom, u glavi XXXII[2*] kaže Marx uglavnom isto: »Tražnja za platežnim sredstvima prosto je tražnja za *pretvorljivošću u novac,* ukoliko trgovci i proizvođači mogu pružiti dobra jamstva; ona je tražnja za *novčanim kapitalom* ukoliko to nije slučaj, dakle ukoliko im predujam platežnih sredstava ne daje sam *novčani oblik* nego i *ekvivalenat* za plaćanje, ma u kom obliku bio, a koji im nedostaje.« — Dalje u glavi XXXIII[3*]: »Pri razvijenom kreditnom sistemu, gde se novac

---

[1*] Reitwechsel = uslužna menica (doslovno: jahaća menica) — [2*] Vidi u ovom tomu, str. 439. — [3*] Isto, str. 452.

koncentriše u rukama banaka, njega preduimaju banke, *bar nominalno*. Ovo preduimanje se odnosi samo[1*] na novac koji se nalazi u opticaju. To je predujam *prometnih sredstava*, ne predujam kapitalâ koje ta sredstva promeću.« — I g. Chapman, koji to mora znati, potvrđuje gornje shvatanje eskontnog posla, »Bank Committee« 1857:

»Bankar ima menicu, on je *menicu kupio*.« Evidence. Pitanje 5139.

Uostalom, u gl. XXVIII[2*] vratićemo se na ovu temu još jednom. — F. E.}

3744. »Hoćete li biti ljubazni da opišete šta stvarno razumete pod izrazom kapital? — {Overstone-ov odgovor:} Kapital se sastoji iz različitih roba pomoću kojih se vodi posao (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on); postoji stalni kapital i postoji opticajni kapital. Vaši brodovi, vaši dokovi, vaša brodogradilišta stalni su kapital; vaša životna sredstva, vaše odelo itd. jesu opticajni kapital.«

3745. »Ima li oticanje zlata u inostranstvo štetne posledice za Englesku? — Ne dokle se ovoj reči daje razuman smisao.«

(Sad dolazi stara Ricardova teorija novca.)

»U prirodnom stanju stvari novac sveta razdeljuje se na razne zemlje sveta u izvesnim srazmerama; ove su srazmere takve da je kod ovakve podele« {novca} »promet između ma koje zemlje, s jedne strane, i svih drugih zemalja sveta, s druge strane, prosto razmena; ali ima remetećih uticaja koji s vremena na vreme pogađaju ovu raspodelu, i kad ovakvi uticaji nastanu, otiče jedan deo novca neke zemlje u druge zemlje.« — 3746. »Sad upotrebljavate izraz: novac. Ako sam Vas ranije dobro razumeo, bili ste ovo nazvali gubitkom kapitala. — Šta sam nazvao gubitkom kapitala?« — 3747. »Oticanje zlata. — Ne, to nisam rekao. Ako zlato tretirate kao kapital, onda je ovo nesumnjivo gubitak kapitala; ovo je davanje iz ruke neke izvesne srazmere plemenitog metala iz kojega se sastoji svetski novac.« — 3748. »Niste li maločas rekli da je promena u eskontnoj stopi samo znak promene u vrednosti kapitala? — Jesam.« — 3749. »I da se eskontna stopa uglavnom menja sa zlatnom rezervom Engleske banke? — Jesam; ali ja sam već rekao da su kolebanja kamatne stope, koja potiču iz kakve promene u količini novca« (dakle, on ovde pod ovim razume količinu stvarnog zlata) »neke zemlje, veoma neznatna . . .«

3750. »Hoćete li, dakle, da kažete da je izvršeno smanjenje kapitala kad se eskontna stopa za duže vreme, ali ipak samo privremeno, popne iznad obične stope? — Smanjenje u izvesnom smislu reči. Promenio se odnos između kapitala i tražnje za njim; ali možda uvećanom tražnjom, a ne smanjenjem količine kapitala.«

(Ali je maločas bio kapital = novcu ili zlatu, a još nešto ranije je dizanje kamatne stope bilo objašnjeno visokom profitnom stopom, koja je poticala iz proširenja, ne iz ograničenja posla iľi kapitala.)

1* U 1. izdanju: bezieht sich nicht (ne odnosi se) — 2* Vidi u ovom tomu, str. 387/388.

3751. »Kakav kapital imate ovde specijalno u vidu? — Zavisi potpuno od toga kakav je kapital koji je svakom pojedincu potreban. To je kapital koji stoji naciji na raspolaganju da dalje vodi svoj posao, a kad se ovaj posao udvoji, mora nastati veliko uvećanje tražnje za kapitalom kojim posao treba nastaviti.«

(Ovaj vispreni bankar prvo udvaja posao, a onda tek tražnju za kapitalom s kojim on treba da se udvoji. On uvek vidi samo svoju mušteriju koja kod g. Loyda traži veći kapital da bi udvojila svoj posao.)

»Kapital je kao svaka druga roba;« (ali po g. Loydu kapital upravo i nije ništa drugo do celokupnost robâ) »njegova se cena menja« (dakle robe dvostruko menjaju svoju cenu, jedanput kao robe, a drugi put kao kapital), »prema tražnji i ponudi.«

3752. »Kolebanja u eskontnoj stopi uglavnom su u vezi s kolebanjima zlatnog iznosa u bančinoj riznici. Mislite li Vi to na kapital? — Ne.« 3753. »Možete li navesti neki primer da je u Engleskoj banci bila nagomilana velika rezerva kapitala, a da je u isto vreme eskontna stopa stajala visoko? — U Engleskoj banci ne gomila se kapital, već novac.« — 3754. »Vi ste izjavili da kamatna stopa zavisi od količine kapitala; hoćete li biti ljubazni da kažete na kakav kapital mislite, i možete li navesti neki primer da je u Banci ležala velika rezerva zlata a da je u isti mah kamatna stopa stajala visoko? — Vrlo je verovatno« (aha!) »da se nagomilanost zlata u Banci može podudarati s niskom kamatnom stopom, jer je neki period manje tražnje za kapitalom« (naime novčanim kapitalom; vreme o kome se ovde govori, 1844. i 45, bile su godine prosperiteta) »period u kome se prirodno može akumulisati sredstvo ili oruđe pomoću kojega se komanduje kapitalom.« — 3755. »Vi, dakle, držite da ne postoji veza između eskontne stope i mase zlata u Bančinim trezorima? — Neka veza može postojati, ali to nije principijelna veza«; (ali je njegov Bankovni zakon od 1844. baš učinio principom Engleske banke da kamatnu stopu reguliše prema masi zlata koja se nalazi u njenom posedu) »može da se dogodi vremenski sticaj (there may be a coincidence of time).« — 3758. »Imate li, dakle, nameru da kažete da se teškoća za trgovce ovde u zemlji, u doba oskudice novca, usled visoke eskontne stope, sastoji u teškoći da se dobije kapital, a ne u teškoći da se dobije novac? — Vi mešate dve stvari koje ja u ovom obliku ne dovodim u vezu; teškoća se sastoji u tome da se dobije kapital, a teškoća je isto tako i da se dobije novac... Teškoća da se dobije novac i teškoća da se dobije kapital jeste ista teškoća posmatrana na dva različita stupnja njenog toka.«

Tu se riba opet uhvatila. Prva je teškoća da se eskontuje neka menica ili da se dobije predujam na zalogu robe. To je teškoća da se kapital, ili neki trgovački vrednosni znak za kapital, pretvori u novac. A ova se teškoća između ostaloga izražava i u visokoj kamatnoj stopi. Ali čim je novac primljen, u čemu se onda sastoji druga teškoća? Kad se radi samo o plaćanju, hoće li ko imati teškoće da se otrese svog novca? A ako se radi o kupovanju, zar je iko ikad u vreme krize nailazio na teškoće da kupi? A i da uzmemo da se ovo odnosi na neki poseban slučaj poskupljenja žita, pamuka itd., ova bi se teškoća mogla poka-

zati ipak samo u ceni robe, a ne u vrednosti novčanog kapitala, tj. kamatnoj stopi; a ova je teškoća sada savladana time što naš čova sada ima novaca da robu kupi.

3760. »Ali viša eskontna stopa ipak znači uvećanu teškoću da se dobije novac? — Ona jeste uvećana teškoća da se dobije novac, ali se ne radi o posedu novca; ona je samo oblik« (a ovaj oblik donosi profit u bankarov džep) »pod kojim se u komplikovanim odnosima jednog civilizovanog stanja očituje uvećana teškoća da se dobije kapital.«

3763. {Overstone-ov odgovor:} »Bankar je posrednik koji na jednoj strani prima depozite, a na drugoj strani ove depozite primenjuje poveravajući ih, *u obliku kapitala*, u ruke lica koja itd.«

Najzad nam je rekao šta *on* razume pod kapitalom. On pretvara novac u kapital »poveravajući« ga, manje eufemistički rečeno, uzajmljujući ga, na kamatu.

Pošto je g. Overstone pre toga rekao da promena u eskontnoj stopi ne stoji u bitnoj vezi sa promenom u iznosu Bančine zlatne rezerve, ili količinom postojećeg novca, već da je u najboljem slučaju ta veza u istovremenosti, ponavlja on:

3805. »Kad se novac u zemlji smanjuje oticanjem, njegova se vrednost penje, i Engleska banka mora da se prilagodi ovoj promeni u vrednosti novca.«

(Dakle, u vrednosti novca *kao kapitala*, drugim rečima, u kamatnoj stopi, jer vrednost novca *kao novca*, u poređenju s robama, ostaje ista.)

»Što se tehnički izražava tako da ona podiže kamatnu stopu.«

3819 »Ja te dve stvari nikad ne brkam.«

Naime, novac i kapital, iz jednostavnog razloga što ih nikad ne razlikuje.

3834. »Veoma velika svota, koja je« (za žito 1847. god.) »morala da se isplati za nužno izdržavanje zemlje, i koja je *stvarno bila kapital*.«

3841. »Kolebanja u eskontnoj stopi nesumnjivo su u veoma bliskoj vezi sa stanjem zlatne rezerve« {Engleske banke}, »jer je stanje rezerve pokazatelj uvećanja ili smanjenja novčane količine u zemlji; a srazmerno uvećavanju ili smanjivanju količine novca u zemlji pada ili se penje vrednost novca, a Bančina će se eskontna stopa ovome prilagoditi.«

Ovde, dakle, priznaje što je pod br. 3755 jednom zauvek porekao.

3842. »Postoji tešnja veza među njima.«

Naime između količine zlata u issue department-u[1*] i rezerve novčanica u banking department-u[2*]. Ovde on promenu u kamatnoj

[1*] odeljenju za izdavanje novčanica Engleske banke — [2*] odeljenju za bankarske poslove

stopi objašnjava promenom u količini novca. Pri tome je ono što on kaže netačno. Rezerva se može smanjiti zato što se uvećava masa novca koja u zemlji optiče. To je slučaj kad publika uzima više banknota, a metalna se rezerva ne smanjuje. Ali onda se kamatna stopa penje zato što je onda po zakonu od 1844.[64] ograničen bankovni kapital Engleske banke. O ovome, pak, on ne sme da govori, pošto usled ovog zakona ona dva Bančina odseka nemaju među sobom ništa zajedničko.

3859. »Visoka profitna stopa uvek će stvoriti veliku tražnju za kapitalom; velika tražnja za kapitalom dići će mu vrednost.«

Ovde, dakle, konačno imamo vezu između visoke profitne stope i tražnje za kapitalom, vezu kakvu Overstone zamišlja. Ali je, npr., 1844/45. u pamučnoj industriji bila visoka profitna stopa, zato što je kraj jake tražnje za pamučnom robom sirovi pamuk bio i ostao jevtin. Vrednost kapitala (a prema jednom ranijem mestu Overstone naziva kapitalom ono što svakom treba u njegovom poslu), dakle ovde vrednost sirovog pamuka, nije bila povišena za fabrikanta. Ono, visoka profitna stopa mogla je ponekom pamučnom fabrikantu dati povoda da za uvećanje svoga posla uzme novac na zajam. Time se popela njegova tražnja za *novčanim* kapitalom i ni za čim više.

3889. »Zlato može da bude, a može i da ne bude novac, upravo kao što hartija može da bude i da ne bude novčanica.«

3896. »Shvatam li Vas dobro ako mislim da napuštate načelo koje ste primenjivali 1840. g.: da bi se kolebanja u novčaničnom opticaju Engleske banke trebalo da upravljaju prema kolebanjima iznosa zlatne rezerve? — Ja ga napuštam utoliko . . . što po sadašnjem stanju našega znanja moramo novčanicama u opticaju dodati još i one novčanice koje leže u bankovnoj rezervi Engleske banke.«

Ovo je nenadmašno. Proizvoljna odredba da Banka pravi onoliko papirnih nota koliko ima zlata u trezorima, i za 14 miliona više, prirodno uslovljava da se njeno izdavanje novčanica koleba s kolebanjima zlatne rezerve. Ali, kako je »sadašnje stanje našeg znanja« jasno pokazalo da masa novčanica koje Banka po ovome može fabrikovati (i koje issue department prenosi na banking department) — da ovaj opticaj između oba Bančina odseka, koji se koleba s kolebanjem zlatne rezerve, ne određuje kolebanja novčaničnog opticaja izvan zidova Engleske banke, to ovaj drugi, stvarni opticaj postaje indiferentan za Bančinu upravu, a jedino odlučuje opticaj među dva Bančina odseka, čija se razlika od pravog opticaja pokazuje u rezervi. Za spoljni svet on je važan samo utoliko što rezerva pokazuje za koliko se Banka približava zakonskom maksimumu izdavanja novčanica i koliko Bančine mušterije mogu još dobiti iz banking department-a.

Evo jednog sjajnog primera Overstone-ove mala fides[1*]:

1* zlonamernosti

4243. »Da li se po Vašem mišljenju količina kapitala koleba iz meseca u mesec u takvom stepenu da se njegova vrednost menja na način kao što smo videli poslednjih godina u kolebanjima eskontne stope? — Odnos između tražnje i ponude kapitala može se nesumnjivo kolebati i u kratkim razmacima vremena... Ako Francuska sutra objavi da hoće da zaključi neki veoma veliki zajam, izazvaće to nesumnjivo odmah veliku promenu *u vrednosti novca, to jest u vrednosti kapitala* u Engleskoj.«

4245. »Ako Francuska objavi da joj iznenada za koju bilo svrhu treba robe za 30 miliona, nastaće velika tražnja za *kapitalom*, da upotrebimo naučniji i jednostavniji izraz.«

4246. »*Kapital* koji bi Francuska htela da kupi svojim zajmom jeste *jedna* stvar; *novac*, kojim ga Francuska kupuje, to je *druga* stvar; je li to *novac* što menja svoju vrednost ili nije? — Opet dolazimo na staro pitanje, a ovo je, držim, prikladnije za studijsku sobu kakvog naučnika nego za ovu odborsku sobu.«

I sa ovim se on povlači, ali ne u sobu za studije.[84]

---

[84] Dalje o Overstone-ovoj zbrci pojmova u stvarima kapitala na kraju glave XXXII. [F. E.]

GLAVA DVADESET SEDMA

Uloga kredita u kapitalističkoj proizvodnji

Opšte napomene za koje nam je kreditni sistem dosad dao povoda bile su sledeće:

I. Nužno stvaranje kredita da bi poslužio izjednačavanju profitne stope, ili kretanju ovog izjednačavanja, na kome počiva cela kapitalistička proizvodnja.

II. Smanjivanje prometnih troškova.

1. Glavni prometni trošak jeste sam novac, ukoliko je sam vrednost. Pomoću kredita, on se ekonomiše na trostruk način.

A. Time što potpuno otpada za veliki deo transakcija.

B. Time što se ubrzava opticaj prometnog sredstva.[85] Ovo se jednim delom podudara sa onim što će imati da se kaže pod 2. Naime, ubrzavanje je s jedne strane tehničko; tj. pri inače neizmenjenoj veličini i količini stvarnih robnih razmena koje služe potrošnji, manja masa novca ili novčanih znakova izvršuje istu uslugu. Ovo je u vezi s tehnikom bankarstva. S druge strane, kredit uvećava brzinu metamorfoze robâ, a s time i brzinu novčanog opticaja.

C. Zamenjivanje zlatnog novca hartijom.

2. Ubrzavanje, putem kredita, pojedinih faza prometa ili metamorfoze robâ, zatim metamorfoze kapitala, a s time ubrzanje procesa

---

[85] »Prosečni novčanični opticaj Francuske banke bio je 1812: 106 538 000 franaka; 1818: 101 205 000 fr., dok je novčani promet, celokupna masa svih primanja i plaćanja, bio 1812: 2 837 712 000 fr,; 1818: 9 665 030 000 fr. Aktivnost prometa u Francuskoj u 1818. g. odnosio se, dakle, prema prometu od 1812. g. kao 3 : 1. Veliki regulator brzine prometa jeste kredit . . . Time se objašnjava zašto se veliki pritisak na novčano tržište obično podudara sa potpuno ispunjenim opticajem.« (*The Currency Theory Reviewed etc.*, str. 65.) — »Između septembra 1833. i septembra 1843. nikło je u Velikoj Britaniji blizu 300 banaka koje su izdavale sopstvene novčanice; posledica je bila ograničenje novčaničnog opticaja za 2½ miliona; on je krajem septembra 1833. bio 36 035 244 £, a krajem septembra 1843: 33 518 544 £« (*Isto*, str. 53.) — »Vanredna aktivnost škotskog opticaja osposobljava ga da sa 100 £ posvršava istu količinu novčanih poslova koja u Engleskoj zahteva 420 £.« (*Isto*, str. 55. Ovo poslednje odnosi se samo na tehničku stranu operacije.)

reprodukcije uopšte. (S druge strane, kredit dopušta da se činovi kupovanja i prodavanja duže drže odvojeni i stoga služi kao osnovica za špekulaciju.) Sužavanje rezervnih fondova, što se može dvostruko razmatrati: s jedne strane kao smanjivanje opticajnog sredstva, s druge kao ograničavanje onog dela kapitala koji stalno mora postojati u novčanom obliku.[86]

III. Obrazovanje akcionarskih društava. Otuda:

1. Ogromno uvećanje razmera proizvodnje i preduzeća koja su za pojedinačne kapitale bila nemoguća. U isti mah i takva preduzeća koja su ranije bila državna postaju društvena.

2. Kapital, koji po sebi počiva na društvenom načinu proizvodnje i pretpostavlja društvenu koncentraciju sredstava za proizvodnju i radnih snaga, dobija ovde direktno oblik društvenog kapitala (kapitala direktno udruženih individua) u suprotnosti prema privatnom kapitalu, i njegova preduzeća istupaju kao društvena preduzeća u suprotnosti prema privatnim preduzećima. To je ukidanje kapitala kao privatne svojine u granicama samog kapitalističkog načina proizvodnje.

3. Pretvaranje stvarno aktivnog kapitaliste u prostog dirigenta, upravitelja tuđeg kapitala, a vlasnikâ kapitala u proste vlasnike, proste novčane kapitaliste. Čak i kad dividende koje oni vuku uključuju kamatu i preduzetničku dobit, tj. celokupni profit (jer plata dirigentova jeste, ili treba da bude, samo najamnina jedne vrste kvalifikovanog rada, čija se cena reguliše na tržištu rada kao i cena svakog drugog rada), vuče se ovaj celokupni profit još samo u obliku kamate, tj. kao puka nagrada za svojinu na kapital, koja se od funkcije u stvarnom procesu reprodukcije rastavlja isto onako kao što se ova funkcija u osobi dirigenta rastavlja od svojine na kapital. Tako se profit predstavlja (ne više samo jedan njegov deo, kamata, koji svoje opravdanje izvlači iz profita uzajmiočevog) kao prosto prisvajanje tuđeg viška rada, koje potiče iz pretvaranja sredstava za proizvodnju u kapital, tj. iz njihove otuđenosti prema stvarnim proizvođačima, iz njihove suprotnosti kao tuđe svojine prema svima individuama koje su stvarno aktivne u proizvodnji, od upravljača pa do poslednjeg nadničara. U akcionarskim društvima funkcija je rastavljena od svojine na kapital, pa je, dakle, i rad potpuno rastavljen od svojine na sredstva za proizvodnju i na višak rada. Ovaj rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje predstavlja nužnu prolaznu tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego njihovu svojinu kao udruženih, neposrednu društvenu svojinu. S druge strane, on je prolazna tačka za pretvaranje svih funkcija u procesu reprodukcije, koje su dosad

---

[86] »Pre osnivanja banaka bio je iznos kapitala potreban za funkciju prometnog sredstva u svako doba veći nego što je zahtevao stvarni robni promet.« (»Economist«, 1845, str. 238.)

još bile skopčane sa svojinom na kapital, u proste funkcije udruženih proizvođača, u društvene funkcije.

Pre no što pređemo dalje, treba napomenuti još ovo što je od ekonomske važnosti: pošto profit ovde uzima čisto oblik kamate, ovakva su preduzeća moguća još i onda kad odbacuju samo kamatu; a ovo je jedan od razloga koji zadržavaju padanje opšte profitne stope, pošto ova preduzeća u kojima postojani kapital stoji u tako ogromnoj srazmeri prema promenljivom ne ulaze nužno u izjednačenje opšte profitne stope.

{Otkako je Marx ovo napisao, poznato je da su se razvili novi oblici industrijskog preduzeća, koji predstavljaju drugu ili treću potenciju akcionarskog društva. Nasuprot iz dana u dan sve većoj brzini kojom se danas u svim oblastima krupne industrije može uvećati proizvodnja, stoji sve veća sporost u proširivanju tržišta za ove umnožene proizvode. Ono što proizvodnja izradi za nekoliko meseci, tržište jedva može potrošiti za nekoliko godina. Uz to i politika zaštitnih carina, kojom se svaka industrijska zemlja zatvara protiv drugih, a osobito protiv Engleske, i veštački još podiže domaću sposobnost proizvodnje. Posledice toga jesu opšta hronična prekomerna proizvodnja, deprimirane cene, opadanje ili i potpuno izostajanje profita; ukratko, staroslavna sloboda konkurencije već je na kraju pesme i mora sama najaviti svoje očevidno skandalozno bankrotstvo. I to time što se u svakoj zemlji krupni industrijalci neke određene grane udružuju u kartel za regulisanje proizvodnje. Jedan odbor utvrđuje koliku će količinu imati da proizvede svako preduzeće, i u poslednjoj instanci razdeljuje narudžbe koje pristižu. U pojedinim slučajevima došlo je privremeno i do međunarodnih kartela, tako između engleske i nemačke železne industrije. Ali ni ovaj oblik podruštvljenja proizvodnje nije još bio dovoljan. Suprotnost interesa pojedinih firmi vrlo ga je često probijao i opet uspostavljao konkurenciju. Tako se došlo na to da se u pojedinim granama gde je stupanj proizvodnje to dozvoljavao celokupna proizvodnja dotične poslovne grane koncentriše u *jedno* veliko akcionarsko društvo s jedinstvenom upravom. U Americi je ovo već u mnogo slučajeva izvedeno, a u Evropi je dosad najveći primer United Alkali Trust, koji je celu britansku proizvodnju alkalija preneo u ruke jedne jedine firme. Raniji posednici — više od tridesetorica njih — pojedinih preduzeća dobili su za sve svoje investicije procenjenu vrednost u akcijama, svega oko 5 miliona £, što predstavlja stalni kapital trusta. Tehnička direkcija ostaje u dosadašnjim rukama, ali poslovna uprava koncentrisana je u ruci generalne direkcije. Opticajni kapital (floating capital) u iznosu od oko 1 miliona £ ponuđen je bio publici na upis. Dakle, celokupni kapital 6 miliona £. Tako je u ovoj grani, koja sačinjava osnovicu cele hemijske industrije, u Engleskoj konkurencija zamenjena monopolom i izvršena jedna valjana predradnja za buduću eksproprijaciju od strane celokupnog društva, nacije. — F. E.}

Ovo je ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje u okviru samog kapitalističkog načina proizvodnje, a stoga protivrečnost koja sama sebe ukida, a koja se prima facie[1*] predstavlja jednostavno kao tačka prelaza u jedan nov oblik proizvodnje. Zatim se kao ovakva protivrečnost predstavlja i u pojavi. U izvesnim oblastima ona uspostavlja monopol i stoga izaziva mešanje države. Ona reprodukuje jednu novu finansijsku aristokratiju, novu vrstu parazita u vidu projektanata, osnivača [Gründer] i čisto nominalnih direktora; čitav sistem podvaljivanja i prevare u pogledu osnivanja, izdavanja akcija i trgovine sa akcijama. To je privatna proizvodnja bez kontrole privatne svojine.

IV. Bez obzira na suštinu akcija — koja jeste ukidanje kapitalističke privatne industrije na osnovici samog kapitalističkog sistema, i koja uništava privatnu industriju u onoj meri u kojoj se širi i zahvata nove sfere proizvodnje — kredit pruža pojedinačnom kapitalisti ili onome koji važi kao kapitalista, u izvesnim granicama apsolutno raspolaganje tuđim kapitalom i tuđom svojinom, a time tuđim radom.[87] Raspolaganje društvenim kapitalom, a ne sopstveni kapital, daje mu raspolaganje društvenim radom. Sam kapital, koji se poseduje stvarno ili po mišljenju publike, postaje još samo osnovicom za nadgradnju kredita. Ovo važi osobito u trgovini na veliko, kroz čije ruke prolazi najveći deo društvenog proizvoda. Ovde iščezavaju sva merila, svi osnovi objašnjenja koji su više ili manje još opravdani u okviru kapitalističkog načina proizvodnje. Što krupni trgovac špekulant rizikuje jeste društvena, a ne *njegova* svojina. Isto tako besmislena postaje fraza o poreklu kapitala iz uštede, pošto onaj upravo zahteva da *drugi* za njega štede. {Kao što je nedavno cela Francuska prištedela milijardu i po franaka za panamske varalice. I kao što je ovde tačno opisana cela panamska afera[69], punih dvade-

[87] Treba pogledati, npr., u listu »Times«[70] spiskove stečajeva u godini krize kao što je bila 1857, i uporediti sopstveni imetak palih pod stečaj s njihovim dugovima. — »Kupovna snaga ljudi koji imaju kapitala i kredita doista premašuje sve što mogu zamisliti ljudi koji nemaju praktičnog poznanstva sa špekulativnim tržištima.« (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, str. 79.) »Čovek koji je na glasu da ima dovoljno kapitala za svoj redovni posao, i koji u svojoj branši uživa dobar kredit, može, ako ima sangvinično shvatanje rastuće konjunkture artikla s kojim radi, i ako ga u početku i toku njegove špekulacije okolnosti podupru, izvršiti kupovine upravo ogromnih razmera u poređenju s njegovim kapitalom.« (*Isto*, str. 136.) — »Fabrikanti, trgovci itd., svi oni prave poslove daleko preko svog kapitala . . . Danas je kapital mnogo više baza na kojoj se gradi dobar kredit, negoli granica za poslove makar kojeg trgovinskog posla.« (»Economist«, 1847, str. 1333.)

[1*] pre svega

set godina pre no što se dogodila. — F. E.} Drugu frazu, o njegovom odricanju, udara posred lica njegov luksuz, koji i sam postaje sredstvo za kredit. Predstave, koje još imaju nekoga smisla na manje razvijenom stupnju kapitalističke proizvodnje, postaju ovde potpuno besmislene. Uspeh i neuspeh vode ovde podjednako centralizaciji kapitalâ, a otuda eksproprijaciji u najogromnijem razmeru. Tu se eksproprijacija proteže sa neposrednih proizvođača na same manje i srednje kapitaliste. Ova je eksproprijacija polazna tačka kapitalističkog načina proizvodnje; njeno sprovođenje je njegova svrha, i to u krajnjoj instanci eksproprijacija svih pojedinaca od sredstava za proizvodnju, koja s razvitkom društvene proizvodnje prestaju biti sredstva privatne proizvodnje i proizvodi privatne proizvodnje, i koja mogu biti još samo sredstva za proizvodnju u rukama udruženih proizvođača, stoga njihova društvena svojina, kao što su njihov društveni proizvod. Ali se ova eksproprijacija u okviru samog kapitalističkog sistema predstavlja u obliku suprotnosti, kao prisvajanje društvene svojine od strane malog broja ljudi; a kredit daje ovoj šaci ljudi sve više karakter čistih pustolova. Pošto svojina ovde postoji u obliku akcije, njeno kretanje i prenos postaju čist rezultat berzanske igre u kojoj ajkule gutaju male ribe, a berzanski kurjaci ovce. U suštini akcije već postoji suprotnost protiv starog oblika, u kome se društveno sredstvo za proizvodnju ispoljava kao individualna svojina; ali pretvaranje u oblik akcije još ostaje vezano kapitalističkim granicama; zbog toga, umesto da savlada suprotnost između karaktera bogatstva kao društvenog i kao privatnog bogatstva, ono ga samo izgrađuje u novome vidu.

Kooperativne fabrike samih radnika jesu, u okviru starog oblika, prvi proboj starog oblika, mada one svugde, u svojoj stvarnoj organizaciji, naravno, reprodukuju i moraju reprodukovati sve nedostatke postojećeg sistema. Ali je u njima ukinuta suprotnost između kapitala i rada, iako isprva samo u tom obliku da su radnici kao asocijacija svoj sopstveni kapitalista, tj. primenjuju sredstva za proizvodnju radi oplođavanja vrednosti svog sopstvenog rada. One pokazuju kako se, na izvesnom stupnju razvitka materijalnih proizvodnih snaga i društvenih oblika proizvodnje koji njemu odgovaraju, iz jednog načina proizvodnje prirodno razvija i formira nov način proizvodnje. Bez fabričkog sistema koji je nastao iz kapitalističkog načina proizvodnje ne bi se mogla razviti kooperativna fabrika, a isto tako ni bez kreditnog sistema koji potiče iz istog načina proizvodnje. Isto onako kao što predstavlja glavnu osnovicu za postepeno pretvaranje kapitalističkih privatnih preduzeća u kapitalistička akcionarska društva, isto tako ovaj kreditni sistem pruža i sredstva za postepeno širenje kooperativnog preduzeća u više ili manje nacionalnom razmeru. Kapitalistička akcionarska preduzeća treba smatrati isto kao i kooperativne fabrike kao prelazne oblike iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi, samo što je u jednima suprotnost ukinuta negativno, a u drugima pozitivno.

Dosad smo razvitak kreditnog sistema — i u njemu latentno sadržano ukidanje svojine na kapital — posmatrali poglavito u odnosu na industrijski kapital. U sledećim glavama razmotrićemo kredit u odnosu na kamatonosni kapital kao takav, kako njegov učinak na ovaj, tako i oblik koji pri tome uzima; pri tome ćemo uopšte imati da učinimo još poneku specifičnu ekonomsku napomenu.

Prethodno još ovo:

Ako se kreditni sistem ispoljava kao glavna poluga prekomerne proizvodnje i preterane špekulacije u trgovini, biva to samo zbog toga što se proces reprodukcije, koji je po svojoj prirodi elastičan, ovde forsira do krajnje granice, i to forsira zato što veliki deo društvenog kapitala primenjuju njegovi nevlasnici, koji zbog toga sasvim drukčije prilaze poslu negoli vlasnik, koji bojažljivo vodi računa o granicama svog privatnog kapitala, ukoliko sam funkcioniše. Ovim samo izlazi na videlo to da oplođavanje vrednosti kapitala, koje je zasnovano na protivrečnom karakteru kapitalističke proizvodnje, dozvoljava stvaran, slobodan razvoj samo do izvesne tačke, dakle, u stvari, sačinjava imanentni okov i granicu proizvodnje, koju kreditni sistem neprekidno probija.[88] Zbog toga kreditni sistem ubrzava materijalni razvitak proizvodnih snaga i uspostavljanje svetskog tržišta, čija izgradnja do izvesnog stepena kao materijalnih temelja novog oblika proizvodnje jeste istorijski zadatak kapitalističkog načina proizvodnje. U isti mah kredit ubrzava silovita izbijanja ove protivrečnosti, krize, a s time elemente raspadanja starog načina proizvodnje.

Dvostrani karakter koji je imanentan kreditnom sistemu: s jedne strane, da pobudu kapitalističke proizvodnje, bogaćenje eksploatacijom tuđeg rada, razvije do najčistijeg i najkolosalnijeg kockarskog i varaličkog sistema, i da sve više ograničava broj one šake ljudi koji eksploatišu društveno bogatstvo; s druge strane, pak, da predstavlja prelazni oblik ka jednom novom načinu proizvodnje — ova dvostranost jeste ono što glavnim propovednicima kredita od Lawa do Isaaca Péreire-a daje prijatan mešovit karakter varalica i proroka.

---

[88] Th. Chalmers.

GLAVA DVADESET OSMA

Prometno sredstvo i kapital. Shvatanje Tooke-a i Fullartona

Razlika između opticaja i kapitala, kakvu prave Tooke[89], Wilson i drugi, i pri čemu se bez veze trpaju na gomilu razlike između prometnog sredstva kao novca, kao novčanog kapitala uopšte, i kao kamatonosnog kapitala (moneyed capital u engleskom smislu), izlazi na dve stvari.

---

[89] Naveščemo ovde u originalu dotično mesto iz Tooke-a, koje je skraćeno navedeno na str. 390.[1*] i d.: »The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption . . . the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*.«[2*] (Tooke, *Inquiry into the Currency Principle*, str. 36.) Prvo je »the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other«[3*], drugo je »administering the circulation for local purposes of the district«[4*]. (*Isto*, str. 37.) — Mnogo se više približava pravilnom shvatanju Kinnear na sledećem

---

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 339/340. — [2*] »Ostavljajući na stranu izdavanje novčanica isplativih na zahtev donosioca, posao bankara može se podeliti na dve grane, koje odgovaraju razlici poslova između trgovaca i trgovaca, i između trgovaca i potrošača, razlici koju je istakao dr (Adam) Smith. Jedna grana bankarstva sastoji se u tome da prikuplja *kapital* od onih koji nemaju za njega neposrednu upotrebu i da ga razdeljuje ili prenosi na druge koji ga mogu upotrebiti. Drugoj je grani zadatak da prima depozite iz *dohodaka* svojih mušterija i da ovima isplaćuje sume potrebne za trošenje na predmete potrošnje . . . Prvo je promet kapitala, a drugo promet novca.« — [3*] koncentracija kapitala, na jednoj, a njegova raspodela, na drugoj strani — [4*] upravljanje opticajem za lokalne svrhe okoline

Prometno sredstvo optiče, s jedne strane, kao *moneta* (novac), ukoliko služi *izdavanju dohotka*, dakle saobraćaju između individualnih potrošača i maloprodavaca, pod kojom kategorijom valja razumeti sve trgovce koji prodaju potrošačima — individualnim potrošačima za razliku od proizvodnih potrošača ili proizvođača. Ovde novac cirkuliše u funkciji monete, mada stalno *zamenjuje kapital*. Jedan određen deo novca neke zemlje stalno je posvećen ovoj funkciji, mada se ovaj deo sastoji iz stalno drugih pojedinačnih komada novca. Nasuprot tome, ukoliko novac služi za *prenošenje kapitala*, bilo kao kupovno (prometno) sredstvo bilo kao platežno sredstvo, on je *kapital*. Prema tome, ono što ga razlikuje od monete nije ni funkcija kao kupovnog ni funkcija kao platežnog sredstva, jer on može da funkcioniše kao kupovno sredstvo i između trgovca i trgovca, ukoliko jedan od drugog kupuje za gotovo, a može da funkcioniše kao platežno sredstvo i između trgovca i potrošača, ukoliko se daje kredit i dohodak prvo potroši, a onda plaća. Razlika je, dakle, ta da u drugom slučaju taj novac ne samo zamenjuje kapital za jednu stranu, za prodavca, nego da ga i druga strana, kupac, izdaje kao kapital, preduima. Razlika je, dakle, u stvari razlika *novčanog oblika dohotka* od *novčanog oblika kapitala*, a ne razlika prometnog sredstva od kapitala, jer kao posrednik između trgovaca, kao god i kao posrednik između potrošača i trgovaca, *optiče* jedan deo novca, po svojoj količini određen deo, prema tome je on u *obema* funkcijama podjednako *prometno* sredstvo. No u Tooke-ovo shvatanje uvlači se konfuzija raznih vrsta:

1. brkanjem funkcionalnih odredaba;

2. ubacivanjem pitanja o količini optičućeg novca uzetog u obema funkcijama zajedno;

3. ubacivanjem pitanja o relativnim srazmerama količina prometnih sredstava koje cirkulišu u obema funkcijama, a stoga u obema oblastima procesa reprodukcije.

Ad 1. Brkanje funkcionalnih odredaba da je novac u jednom obliku prometno sredstvo (currency), a u drugome kapital. Ukoliko

---

mestu: »Novac se upotrebljava za izvršenje dveju bitno različitih operacija. Kao sredstvo za razmenu između trgovca i trgovca, on je oruđe kojim se postiže prenošenje kapitala, tj. razmena određenog iznosa kapitala u novcu za jednak iznos kapitala u robama. Ali, novac predujmljen u plaćanje najamnine i u kupovinu i prodaju između trgovca i potrošača nije kapital, nego dohodak, deo dohotka društvene celine, koji se upotrebljava za dnevne troškove. Ovaj novac optiče u neprekidnoj svakodnevnoj upotrebi i jedino se on može u strogom smislu nazvati prometnim sredstvom (currency). Predujmovi kapitala zavise isključivo od volje banaka ili drugih posednika kapitala — jer zajmoprimci se uvek nađu; ali iznos prometnog sredstva zavisi od potreba celine u čijem okviru novac optiče u svrhu svakodnevnih izdataka.« (J. G. Kinnear, *The Crisis and the Currency*, London 1847 [str. 3, 4].)

novac služi u jednoj ili drugoj funkciji, bilo radi realizovanja dohotka ili radi prenošenja kapitala, on funkcioniše u kupovini i prodaji ili u plaćanju kao kupovno ili platežno sredstvo, a u širem smislu reči kao prometno sredstvo. Dalja odredba, koju on ima u računu svoga izdavaoca ili primaoca, da mu predstavlja kapital ili dohodak, ne menja ovo apsolutno ni u čemu, a i ovo se pokazuje dvostruko. Mada su vrste novca koje cirkulišu u obema oblastima različite, ipak isti komad novca, npr. novčanica od 5£, prelazi iz jedne oblasti u drugu i naizmenično vrši obe funkcije; što je neizbežno već zbog toga što trgovac na malo može svome kapitalu dati novčani oblik samo u obliku monete koju dobija od svojih mušterija. Može se uzeti da prava sitna moneta ima svoje prometno težište u oblasti maloprodaje; prodavcu na malo ona stalno treba za razmenjivanje, a od svojih mušterija dobija je stalno natrag u plaćanju. Ali on dobija i novac, tj. monetu u onom metalu koji je mera vrednosti, dakle u Engleskoj zlatne livre ili čak banknote, osobito banknote manje vrednosti, na primer od 5 i 10 funti. Ove zlatnike i novčanice deponuje on, pored eventualno suvišne sitne monete, svaki dan ili svake nedelje kod svoje banke, i plaća njima, dajući uputnice na depozit, svoje nabavke. Ali te iste zlatnike i novčanice isto tako stalno izvlači opet iz banaka, neposredno ili posredno, cela publika u svojstvu potrošača, kao novčani oblik svog dohotka (npr. fabrikanti sitan novac radi isplate nadnica), i stalno ih opet vraća maloprodavcima, kojima se time ponovo realizuje jedan deo kapitala, ali u isti mah i dohotka. Ova je poslednja okolnost važna, a Tooke nju sasvim previđa. Kapital-vrednost postoji kao čisto takva samo kad se novac preduima kao novčani kapital, na početku procesa reprodukcije (knj. II, odeljak I). Jer se u proizvedenoj robi ne krije samo kapital, nego već i višak vrednosti; ona nije samo kapital po sebi, nego već postali kapital, kapital s pripojenim mu izvorom dohotka. Ono što maloprodavac daje iz ruke za novac koji mu se vraća, njegova roba, za njega je, dakle, kapital plus profit, kapital plus dohodak.

Ali, osim toga, novac koji optiče vraćajući se maloprodavcu, ponovo uspostavlja novčani oblik njegovog kapitala.

Prema tome, skroz je naopako pretvoriti razliku između prometa kao prometa dohotka i kao prometa kapitala u razliku između prometnog sredstva i kapitala. Ovo tumačenje izvire kod Tooke-a iz toga što se on jednostavno stavlja na stanovište bankara koji izdaje sōpstvene novčanice. Iznos njegovih novčanica koji se stalno (mada se uvek sastoji iz drugih banknota) nalazi u rukama publike i funkcioniše kao prometno sredstvo staje ga samo hartije i štampe. To su priznanice (menice), izdate na samog njega, koje cirkulišu, ali koje mu donose novac i tako služe kao sredstvo za oplođavanje njegovog kapitala. Ali su one različne od njegovog kapitala, bilo da je ovaj sopstven ili uzajmljen. Zato za njega nastaje specijalna razlika prometnog sredstva i kapitala, ali ova nema nikakva posla s definicijama kao takvim, a najmanje sa ovima koje je Tooke sada dao.

Različita određenost novca — da li funkcioniše kao novčani oblik dohotka ili kapitala — ne menja isprva ni u čemu karakter koji on ima kao prometno sredstvo; on ovaj karakter zadržava bilo da vrši jednu ili drugu funkciju. Na svaki način, kad istupa kao novčani oblik dohotka, novac više funkcioniše kao pravo prometno sredstvo (moneta, kupovno sredstvo), usled rascepkanosti tih kupovina i prodaja, i zato što većina izdavalaca dohotka, radnici, mogu relativno malo kupovati na kredit; dok u saobraćaju trgovačkog sveta, gde je prometno sredstvo novčani oblik kapitala, novac poglavito funkcioniše kao platežno sredstvo, delom zbog koncentracije, delom zbog preovlađivanja kreditnog sistema. Ali razlika novca kao platežnog sredstva od novca kao kupovnog (prometnog) sredstva jeste razlika koja pripada samom novcu, a ne neka razlika između novca i kapitala. Zato što u trgovini na malo cirkuliše više bakra i srebra, a u trgovini na veliko više zlata, postoji razlika između bakra i srebra na jednoj i zlata na drugoj strani, a ne razlika između prometnog sredstva i kapitala.

Ad 2. Ubacivanje pitanja o količini novca koji cirkuliše u obema funkcijama zajedno: ukoliko novac cirkuliše bilo kao kupovno bilo kao platežno sredstvo — svejedno u kojoj od obe oblasti, i nezavisno od funkcije koju ima, bilo da realizuje dohodak ili kapital — važe za količinu njegove mase u opticaju zakoni koje smo izložili ranije kod posmatranja prostog robnog prometa, knj. I, gl. III, 2b. U oba slučaja masu novca u opticaju, currency, određuju: stepen brzine opticaja, dakle broj koliko puta isti komadi novca ponove u nekom datom periodu vremena istu funkciju kao kupovno i platežno sredstvo, masa istovremenih kupovina i prodaja, odnosno plaćanja, suma cena prometanih roba, i najzad bilansi plaćanja koje treba saldirati u jedno isto vreme. Da li novac koji ovako funkcioniše predstavlja za platioce ili primaoce kapital ili dohodak, svejedno je i ne menja stvar apsolutno ni u čemu. Njegovu masu jednostavno određuje njegova funkcija kao kupovnog i platežnog sredstva.

Ad 3. U pogledu pitanja o relativnim odnosima količinâ prometnih sredstava koje cirkulišu u obema funkcijama, pa stoga u obema oblastima procesa reprodukcije. Obe prometne oblasti nalaze se u unutrašnjoj vezi, jer, s jedne strane, masa dohodaka koji treba da se utroše izražava obim potrošnje, a s druge strane, veličina masâ kapitala koje cirkulišu u proizvodnji i trgovini izražavaju obim i brzinu procesa reprodukcije. Ipak iste okolnosti utiču različito, pa čak i u protivnom pravcu, na količine novčanih masa koje cirkulišu u obema funkcijama ili oblastima, ili na količine opticaja, kako to Englezi kažu bankarskim jezikom. A ovo daje nov povod za Tooke-ovo besmisleno razlikovanje prometnog sredstva i kapitala. Okolnost da gospoda zastupnici currency-teorije[68] mešaju dve različne stvari nikako nije razlog da se one predstave kao različni pojmovi.

U periodima prosperiteta, velike ekspanzije, ubrzanja i energije

procesa reprodukcije, radnici su u punoj zaposlenosti. Većinom nastupa i dizanje najamnine, što donekle izravnava njeno padanje ispod prosečnog nivoa u drugim periodima trgovinskog ciklusa. U isti mah rastu znatno dohoci kapitalista. Potrošnja se svestrano uvećava. Robne cene takođe se redovno dižu, bar u raznim odlučujućim poslovnim granama. Usled ovoga raste količina novca u opticaju, bar u izvesnim granicama, jer sa svoje strane veća brzina opticanja postavlja granice uvećanju mase sredstva u opticaju. Pošto industrijski kapitalista preduima onaj deo društvenog dohotka koji se sastoji iz najamnine prvobitno u obliku promenljivog kapitala, a uvek u novčanom obliku, to mu za promet ovog dela u periodima prosperiteta treba više novca. Ali ga mi ne smemo dvaput računati: jednom kao novac potreban za promet promenljivog kapitala i još jednom kao novac potreban za promet dohotka radnikâ. Novac koji je radnicima isplaćen kao najamnina izdaje se u trgovini na malo i vraća se otprilike nedeljno u banke kao depozit trgovaca na malo, pošto je u manjim kružnim kretanjima poslužio još i izvršenju svakojakih posredničkih poslova. U periodima prosperiteta, za industrijske kapitaliste vraćanje novca odvija se glatko i zato njihova potreba za novčanim zajmom ne raste zato što imaju da plate više najamnine, što im za promet njihovog promenljivog kapitala treba više novca.

Ukupan rezultat je da u periodima prosperiteta odlučno raste masa prometnih sredstava koja služi za trošenje dohotka.

A sad što se tiče opticaja koji je potreban za prenos kapitala, dakle samo među samim kapitalistima, to je ovaj period glatkih poslova u isti mah i period najelastičnijeg i najlakšeg kredita. Brzinu opticaja između kapitaliste i kapitaliste reguliše direktno kredit, te se, dakle, masa prometnog sredstva potrebnog za saldiranje plaćanja, pa čak i za kupovine za gotovo, srazmerno smanjuje. Ona se može i uvećati u apsolutnom smislu, ali u relativnom smislu ona se pod svima okolnostima smanjuje u poređenju sa ekspanzijom procesa reprodukcije. S jedne strane, likvidiraju se veća masovna plaćanja bez ikakvog posredništva novca; s druge strane, pri velikoj živahnosti procesa, brže se kreću iste količine novca, kako kao kupovnog tako i kao platežnog sredstva. Ista novčana masa služi da se izvrše vraćanja većeg broja pojedinačnih kapitala.

U ovakvim periodima, novčani opticaj uglavnom je ispunjen (full), mada se deo II (prenos kapitala) bar relativno sužava, dok se deo I (izdavanje dohotka) apsolutno širi.

Kao što smo videli kod razmatranja procesa reprodukcije, knj. II, odeljak I, povratni tokovi izražavaju ponovno pretvaranje robnog kapitala u novac, N—R—N′. Kredit čini vraćanje u novčani oblik nezavisnim od momenta stvarnog vraćanja, bilo za industrijskog kapitalistu bilo za trgovca. Obojica prodaju na kredit; i jedan i drugi otuđuje, dakle, robu pre no što se za njega roba ponovo pretvori u novac, dakle pre no što se samom njemu vratila u novčanom obliku.

S druge strane, on kupuje na kredit, i tako se za njega vrednost njegove robe ponovo pretvorila bilo u proizvodni kapital bilo u robni kapital, još pre no što je ta vrednost stvarno bila pretvorena u novac, pre no što je došao rok za plaćanje robne cene i ona bila plaćena. U ovakvim vremenima prosperiteta vraćanje se odvija lako i glatko. Trgovac na malo plaća veletrgovcu sa sigurnošću, ovaj fabrikantu, ovaj uvozniku sirovine itd. Kad je kredit već u toku, on uvek za duže vreme održava privid brzih i sigurnih vraćanja, kada je njihova stvarnost već prošla, pošto vraćanja posredstvom kredita zastupaju stvarna vraćanja. Banke namirišu opasnost čim njihove mušterije uplaćuju više menicama nego novcem. Vidi gornji iskaz direktora banke iz Liverpula, str. 398.[1*]

Ovde treba umetnuti još i što sam ranije napomenuo: »U epohama kad prevlađuje kredit, brzina novčanog opticaja raste brže od robnih cena; dok sa opadanjem kredita robne cene padaju sporije od brzine opticaja.« (*Zur Kritik der politischen Oekonomie*, 1859, str. 83, 84[2*].)

U periodu krize stvar stoji obrnuto. Opticaj br. I sužava se, cene padaju, a isto tako i najamnine; broj zaposlenih radnika ograničava se, masa razmena smanjuje se. Naprotiv, u opticaju br. II raste sa opadanjem kredita potreba za novčanim zajmovima; na ovu ćemo se tačku odmah pobliže osvrnuti.

Ne podleže nikakvoj sumnji da pri opadanju kredita koje se poklapa sa zastojem procesa reprodukcije opada masa opticaja koja se zahteva za br. I, izdavanje dohotka, dok se uvećava ona koja je potrebna za br. II, prenos kapitala. Ali treba ispitati u kojoj meri je ova postavka identična sa onom koju su izneli Fullarton i drugi:

»Tražnja za pozajmicom kapitala i tražnja za dodatnim prometnim sredstvima sasvim su različne stvari i ne pojavljuju se često zajedno.«[90]

---

[90] »A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated.« (Fullarton, *On the Regulation of Currencies*, 2. izd., London 1845, str. 82, naslov glave 5.) — »Doista je velika zabluda zamišljati da je tražnja za novčanim kreditom [pecuniary accommodation] (tj. za zajmom kapitala) identična s tražnjom dodatnih prometnih sredstava ili čak da su te dve tražnje često udružene. Svaka tražnja nastaje u okolnostima koje posebno nju određuju i koje se među sobom veoma razlikuju. Kad sve izgleda najlepše, kad su nadnice visoke, cene se dižu, a fabrike su zaposlene, tada se obično traže dodatna *prometna sredstva* (currency), da bi izvršila dodatne funkcije koje su nerazdvojne od potrebe da se vrše veća i brojnija plaćanja; dok, uglavnom, tek u odmaklijem stadijumu trgovinskog ciklusa, kad se počinju javljati teškoće, kad su tržišta pretrpana, a vraćanja se otežu, raste kamata i vrši se na Banku pritisak za predujmljivanje *kapitala*. Istina je da Banka nema običaj da predujmljuje kapital nekim drugim sredstvima osim svojim novčanicama (pro-

---

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 348. — [2*] Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

Pre svega je jasno da u prvom od gornja dva slučaja, u doba prosperiteta, gde mora da poraste masa opticajnog sredstva, tražnja za njime raste. Ali je isto tako jasno da kad neki fabrikant izvadi iz svoga potraživanja kod neke banke više zlata ili novčanica zato što mora da izda više kapitala u novčanom obliku, da to ne uvećava njegovu tražnju za kapitalom, već samo njegovu tražnju za ovim posebnim oblikom u kome izdaje svoj kapital. Tražnja se odnosi samo na tehnički oblik u kome on svoj kapital baca u promet. Kao god što kod različnog razvitka kreditnog sistema npr. isti promenljivi kapital, ista količina najamnine, zahteva u jednoj zemlji veću masu prometnih sredstava nego u drugoj; npr. u Engleskoj više no u Škotskoj, u Nemačkoj više no u Engleskoj. Isto tako u poljoprivredi isti kapital koji deluje u procesu reprodukcije zahteva u različna godišnja doba različne količine novca za izvršenje svoje funkcije.

---

missory notes) i da zbog toga odbiti izdavanje novčanica (to refuse the notes) znači odbiti davanje kredita (to refuse accommodation). Ali, kad je kredit jednom odobren, svaka se stvar svršava u skladu s potrebama tržišta; zajam ostaje, a prometno sredstvo, ako nije potrebno, nalazi svoj put natrag k onome koji ga je izdao. Prema tome, i veoma površan pregled parlamentarnih izveštaja može uveriti svakoga da se količina hartija od vrednosti u rukama Engleske banke češće kreće u pravcu suprotnom količini njenih novčanica u opticaju negoli u skladu sa njom, te da stoga primer ovog velikog zavoda ne predstavlja neki izuzetak od doktrine na kojoj provincijski bankari tako jako nastoje, naime da nijedna banka ne može da uveća količinu svojih novčanica u opticaju ako ova već odgovara običnim svrhama novčaničnog opticaja, nego da se svako uvećanje njenih predujmova, kad se ta granica pređe, mora učiniti iz njenog kapitala i biti podržano prodajom nekih njenih rezervnih hartija od vrednosti ili uzdržavanjem od daljeg investiranja u takve hartije od vrednosti. Tabela sastavljena iz parlamentarnih izveštaja za period između 1833. i 1840, na koju sam se pozvao na jednoj od prethodnih stranica, pruža niz primera za ovu istinu, ali dva su tako značajna da ja nikako ne mogu a da ih ne iznesem. Na dan 3. januara 1837, kad su Bančina novčana sredstva bila do krajnosti napregnuta da podrže kredit i savladaju teškoće novčanog tržišta, nalazimo da su njeni predujmovi za zajmove i eskont doterani do ogromne sume od 17 022 000 £, iznos kakav je od rata [1793 - 1815] naovamo jedva poznat i skoro jednak ukupnoj sumi izdatih novčanica, koja se za to vreme nije pomakla sa ovako niskog nivoa kao što je 17 076 000 £. S druge strane, imamo na dan 4. juna 1833. opticaj novčanica od 18 892 000 £, povezan sa izveštajem Banke o raspoloživim privatnim hartijama od vrednosti [u rukama Banke] koje ne iznose više od 972 000 £, dakle skoro na najnižem, ako ne na najnižem nivou za poslednjih pedeset godina.« (Fullarton, *isto*, str. 97, 98.) — Da demand for pecuniary accommodation[1*] nikako ne mora da bude identična sa demand for gold[2*] (što Wilson, Tooke i dr. zovu kapitalom), vidi se iz sledećih iskaza g. Weguelina, guvernera

---

[1*] tražnja za novčanim kreditom — [2*] tražnjom za zlatom

Ali suprotnost, onakva kakvu je Fullarton postavlja, nije ispravna. Ono što razlikuje period zastoja od perioda prosperiteta nije nikako, kako on kaže, jaka tražnja za zajmovima, već lakoća kojom se ova tražnja zadovoljava u vreme prosperiteta, a teškoća da se ona zadovolji kad nastupi zastoj. Upravo je ogromni razvitak kreditnog sistema, za vreme prosperiteta, dakle i ogromno uvećanje tražnje za zajmovnim kapitalom i gotovost kojom joj se ponuda stavlja na raspolaganje u ovakvim periodima, ono što dovodi do oskudice kredita u vreme zastoja. Prema tome, ono što karakteriše oba perioda nije razlika u veličini tražnje za zajmovima.

Kako smo već ranije napomenuli, oba perioda razlikuju se pre svega time što u doba prosperiteta preovlađuje tražnja za sredstvima za promet između potrošača i trgovaca, u periodu padanja tražnja za prometnim sredstvima među kapitalistima. U periodu poslovnog zastoja prva se smanjuje, druga uvećava.

Ono što Fullartonu i ostalima pada u oči kao od presudne važnosti jeste pojava da se u takvim vremenima, kad se securities — zaloge s menice — u rukama Engleske banke umnožavaju, smanjuje njen novčanični opticaj, i obrnuto. Ali visina securities izražava obim novčanog kredita, eskontovanih menica i predujmova na hartije od vrednosti koje imaju dobru prođu. Tako Fullarton kaže na mestu koje smo naveli gore u primedbi 90. na str. 436:[1*] Hartije od vrednosti (securities) u posedu Engleske banke variraju većinom u obrnutom pravcu od njihovog novčaničnog opticaja, a to potvrđuje pravilo, davno oprobano kod privatnih banaka, da nijedna banka ne može svoju emisiju novčanica podići iznad izvesnog iznosa koji je određen potrebom njene publike; ako pak hoće da pravi predujmove preko toga iznosa, mora ih praviti iz svog kapitala, dakle ili unovčiti hartije od vrednosti ili da na to upotrebi novčane primitke koje bi inače plasirala u hartije od vrednosti.

Engleske banke: »Eskontovanje menica do ove svote« (jedan milion dnevno tri dana uzastopce) »ne bi smanjilo rezervu« (novčanica) »kad publika ne bi zahtevala veći iznos aktivne cirkulacije. Novčanice izdate pri eskontovanju menica vratile bi se posredstvom banaka i putem depozita. Ako onim transakcijama nije svrha izvoz zlata, ili ako u unutrašnjosti zemlje ne vlada panika, tako da publika ne ispušta novčanice iz ruku, umesto da ih uplaćuje kod banaka, ovako veliki obrti ne bi taknuli rezerve.« — »Banka može dnevno eskontovati milion i po, i to se neprekidno događa, a da njena rezerva ni najmanje ne bude taknuta. Novčanice se vraćaju natrag kao depoziti, i jedina promena koja se izvrši jeste prosto prenos s jednog računa na drugi.« (»Report on Bank Acts, 1857.« Iskaz br. 241, 500.) Novčanice služe ovde, dakle, samo kao sredstvo za prenos kredita.

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 381.

Ali se ovde pokazuje i to šta Fullarton razume pod kapitalom. Šta se ovde zove kapital? Da banka više ne može da pravi predujmove sopstvenim novčanicama, obećanjima plaćanja, koja je, naravno, ne staju ništa. Ali čime onda pravi predujmove? Onim što dobije prodajom securities in reserve[1]*, tj. državnih papira, akcija i drugih kamatonosnih hartija od vrednosti. Ali za šta ona prodaje ove hartije? Za novac, zlato ili novčanice, ukoliko su ove zakonsko platežno sredstvo, kao novčanice Engleske banke. Prema tome, ona pod svima okolnostima preduima novac. Ali ovaj novac sada sačinjava deo njenog kapitala. Kad predujmljuje zlato, onda je to očigledno. Ako pak predujmljuje novčanice, onda ove sad predstavljaju kapital zato što je za njih otuđila stvarnu vrednost, kamatonosne hartije. Kod privatnih banaka mogu novčanice, koje im pritiču prodajom hartija od vrednosti, u masi biti samo novčanice Engleske banke ili njihove sopstvene, pošto se druge teško primaju kao plaćanje za hartije od vrednosti. A ako se radi o samoj Engleskoj banci, to nju onda njene sopstvene novčanice, koje dobija natrag, staju kapitala, tj. kamatonosnih papira. Osim toga, ona time oduzima opticaju svoje sopstvene novčanice. Ako ove novčanice ponovo izda, ili mesto njih nove novčanice u istom iznosu, predstavljaće ove, dakle, sada kapital. I to predstavljaju kapital bilo da se upotrebe na predujmove kapitalistima, bilo da se kasnije, kad opadne tražnja za ovakvim novčanim kreditom, upotrebe na nova plasiranja u hartije od vrednosti. Pod svim tim okolnostima reč kapital upotrebljena je ovde samo u bankarskom smislu, gde znači da je bankar prinuđen da da u zajam više nego samo svoj kredit.

Poznato je da Engleska banka sve svoje predujmove čini u svojim novčanicama. Ako uprkos tome njen novčanični opticaj po pravilu opada u onoj meri u kojoj rastu eskontovane menice i zaloge u njenoj ruci, dakle predujmovi koje ona učini — šta biva od novčanica puštenih u opticaj, kako se one vraćaju natrag u Banku?

Pre svega, kada tražnja za novčanim kreditom potiče iz nepovoljnog nacionalnog bilansa plaćanja, pa stoga posreduje kod oticanja zlata, stvar je veoma prosta. Menice se eskontuju u novčanicama. Novčanice se razmenjuju za zlato kod same Banke, u issue department-u[2]* i zlato se izvozi. To je isto kao da Banka direktno isplaćuje u zlatu, bez posredništva novčanica, odmah kod eskontovanja menica. Ovakvo uvećanje tražnje — koja u nekim slučajevima iznosi 7 do 10 miliona funti sterlinga — naravno da ne dodaje unutrašnjem opticaju zemlje ni jednu jedinu novčanicu od pet funti. Ako se sad rekne da Banka tu preduima kapital, a ne prometno sredstvo, onda to ima dvojaki smisao. Prvo, da ona ne preduima kredit, već stvarnu vrednost, jedan deo sopstvenog ili kod nje deponovanog kapitala. Drugo, da ne preduima novac za unutrašnji, već za međunarodni promet, svetski novac;

---

[1]* vrednosne hartije iz rezerve — [2]* emisionom odeljenju

a za ovu svrhu novac mora uvek postojati u svom obliku kao blago, u svojoj metalnoj telesnosti, u obliku u kome on nije samo oblik vrednosti, nego je sam jednak vrednosti čiji je on novčani oblik. Mada ovo zlato i za Banku, kao i za izvoznika koji trguje zlatom, predstavlja kapital, bankarski kapital ili trgovački kapital, ipak tražnja ne nastaje za njime kao za kapitalom, već kao za apsolutnim oblikom novčanog kapitala. Ona nastaje upravo u trenutku kada su strana tržišta prepunjena engleskim robnim kapitalom koji se ne može realizovati. Ono što se traži nije, dakle, kapital kao *kapital*, već kapital kao *novac*, u obliku u kome je novac opšta roba svetskog tržišta; a to je njegov prvobitni oblik kao plemenitog metala. Oticanja zlata nisu, dakle, kako kažu Fullarton, Tooke i dr., a mere question of capital[1*]. Nego a question of money[2*], mada u specifičnoj funkciji. Što to nije pitanje *unutrašnjeg* opticaja, kako to tvrde ljudi od currency-teorije, nikako nije dokaz, kako misle Fullarton i drugi, da je to samo question of capital. To je a question of money u obliku u kome je novac međunarodno platežno sredstvo.

»Whether that capital« (kupovna cena za milione kvartera inostrane pšenice posle jedne rđave žetve u zemlji) »is transmitted in merchandize or in specie, is a point which in no way affects the nature of the transaction.«[3*] (Fullarton, *isto*, str. 131.)

Ali veoma znatno pogađa pitanje hoće li ili neće li doći do oticanja zlata. Kapital se prenosi u obliku plemenitog metala, jer se u obliku roba ne može preneti nikako ili ne bez najvećih gubitaka. Strah koji moderni bankovni sistem ima od oticanja zlata prevazilazi sve što je ikad sanjao monetarni sistem, kome je plemeniti metal jedino istinsko bogatstvo. Uzmimo, npr., sledeće saslušanje guvernera Engleske banke Morrisa pred parlamentarnim odborom za anketu o krizi od 1847/48:

3846. (Pitanje:) »Kad govorim o devalvaciji zaliha (stocks) i stalnog kapitala, zar Vam nije poznato da je na isti način devalviran sav kapital plasiran u zalihama i proizvodima svih vrsta; da su sirovi pamuk, sirova svila i sirova vuna slati na Kontinent po istim bagatelnim cenama, i da su šećer, kafa i čaj prodavani s velikim žrtvama kao na prinudnim prodajama? — Bilo je neizbežno da zemlja podnese *znatnu žrtvu* da se suprotstavi *oticanju zlata* koje je bilo nastupilo usled masovnog uvoza životnih namirnica.« — 3848. »Niste li mišljenja da bi bilo bolje da se udarilo na onih 8 miliona £ u Bančinim trezorima nego što se gledalo da se zlato dobije natrag uz ovakve žrtve? — Ne, *nisam toga mišljenja.*«

Zlato je ovde ono što važi kao jedino pravo bogatstvo. Tooke-ovo otkriće, koje je Fullarton citirao, da je

---

[1*] čisto pitanje kapitala — [2*] pitanje novca — [3*] »Da li se taj kapital prenosi u robama ili zvečećem novcu, jeste momenat koji nimalo ne pogađa prirodu transakcije.«

»with only one or two exceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remarkable fall of the exchange, followed by a drain of gold, that has occurred during the last half century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium and vice versa«[1*] (Fullarton, str. 121)

dokazuje da ova oticanja zlata nastaju većinom posle nekog perioda uzbuđenja i špekulacije kao

»a signal of a collapse already commenced... an indication of overstocked markets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the necessary sequel of all these, of commercial discredit, manufactorie. shut up, artisans starving, and a general stagnation of industry and enterprise«[2*]s (Str. 129.)

Ovo u isti mah, naravno, i najbolje pobija tvrdnju currency-jevaca

»a full circulation drives out bullion and a low circulation attracts it«[3*].

Nasuprot tome, mada Engleska banka ima jaku novčanu rezervu većinom u vreme prosperiteta, ovo se blago uvek obrazuje u vreme neraspoloženja i stagnacije koje dolazi posle oluje.

Prema tome, cela mudrost u pogledu oticanja zlata izlazi na to da je tražnja za *internacionalnim* prometnim i platežnim sredstvima različita od tražnje za *unutrašnjim* prometnim i platežnim sredstvima (iz čega već samo sobom izlazi da

»the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation«[4*],

kako to kaše Fullarton, str. 112); i da odašiljanje plemenitih metala iz zemlje, njihovo ubacivanje u međunarodni promet, nije identično sa ubacivanjem novčanica ili kovanog novca u unutrašnji promet. Ja sam, uostalom, već ranije[5*] pokazao da kretanje blaga, koje je koncentrisano kao rezervni fond za međunarodna plaćanja, samo po sebi nema nikakva posla s kretanjem novca kao prometnog sredstva. Svakako, ovo se komplikuje time što se različite funkcije blaga, koje sam ja razvio iz prirode novca: njegova funkcija kao rezervnog fonda za platežna sredstva, za prispela plaćanja u zemlji; kao rezervnog fonda prometnog sred-

---

1* »osim jednog ili dva izuzetka, koji dopuštaju zadovoljavajuće objašnjenje, svaki znatni pad menič nog kursa, praćen odlivom zlata, koji se dogodio u toku poslednje polovine veka, potpuno je koincidirao sa srazmerno niskim stanjem prometnog sredstva, i obrnuto« — 2* »signal već započetog sloma... kao znak prepunjenih tržišta, prestanka inostrane tražnje za našim proizvodima, usporenih vraćanja i, što je nužna posledica svega toga, nepoverenja u trgovinu, zatvaranja fabrika, bede zanatlija i opšte stagnacije industrije i poslova« — 3* da »pun promet isteruje plemeniti metal, a da ga niski promet privlači« — 4* »postojanje odliva ne uključuje nužno smanjenje unutrašnje tražnje za prometnim sredstvima« — 5* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 135/136.

stva; naposletku, kao rezervnog fonda svetskog novca — natovaruju jednom jedinom rezervnom fondu; iz čega izlazi i to da se pod izvesnim okolnostima odliv zlata iz Banke u unutrašnjost zemlje može kombinovati sa odlivom u inostranstvo. Ali još jedna komplikacija dolazi tu još i s funkcijom koja je ovome blagu sasvim proizvoljno natovarena: da služi kao garantni fond za konvertibilnost novčanica u zemljama gde su razvijeni kreditni sistem i kreditni novac. Uz sve ovo dolazi onda konačno: 1. koncentracija nacionalnog rezervnog fonda u jednoj jedinoj glavnoj banci, 2. njegova redukcija na najniži mogući minimum. Zato se Fullarton i žali (str. 143):

»One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass off in continental countries, compared with the state of feverish disquiet and alarm always produced in England whenever the treasure in the bank seems to be at all approaching to exhaustion, without being struck with the great advantage in this respect which a metallic currency possesses.«[1*]

A sad, ako izostavimo odliv zlata, kako može neka banka, koja izdaje novčanice, dakle npr. Engleska banka, uvećati iznos novčanih kredita koje ona daje, a da ne uveća izdavanje svojih novčanica?

Sve novčanice izvan bančinih zidova, bilo da optiču ili da dremaju u privatnom blagu, nalaze se, što se tiče same banke, u opticaju, tj. izvan njenog posedovanja. Ako banka, dakle, proširi svoje eskontne i lombardne poslove, predujmove na securities[2*], moraće se novčanice koje su za ovo izdate opet njoj vratiti, jer će inače uvećati iznos opticaja, što upravo ne treba da bude. Ovo vraćanje može se zbiti na dva načina.

Prvo. Banka isplati A-u novčanice za hartije od vrednosti; A plaća ovim novčanicama prispele menice B-u, a B opet deponuje novčanice kod banke. Time je opticaj ovih novčanica završen, ali zajam ostaje.

(»The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer.«[3*] Fullarton, str. 97.)

Novčanice koje je banka predujmila A-u vratile su joj se; ali je ona sad poverilac za A-a ili onoga na kojega je vučena menica koju je A eskontovao, dužnik prema B-u za sumu vrednosti koja je izražena u tim novčanicama, a time B raspolaže odgovarajućim delom bančinog kapitala.

[1*] »Čovek ne može da posmatra savršenu mirnoću i lakoću s kojima se u kontinentalnim zemljama obično odigravaju promene meničnog kursa, u poređenju sa stanjem grozničave uznemirenosti i uzbuđenja do koga u Engleskoj dolazi kad god izgleda da se blago u Banci približuje potpunom iscrpljenju, — a da ne bude zbunjen velikom prednošću koju u ovom pogledu ima metalni opticaj.« — [2*] hartije od vrednosti. — [3*] (»Zajam ostaje, a prometno sredstvo, ako nije potrebno, vraća se izdavaocu.«)

Drugo. A plaća B-u, a sam B, ili C, kome on dalje isplati novčanice, plaća banci ovim novčanicama prispele menice, direktno ili indirektno. U ovom slučaju banci je plaćeno njenim sopstvenim novčanicama. Sa ovim je onda transakcija gotova (do A-ovog povratnog plaćanja banci).

U kojoj meri sad treba predujam banke A-u smatrati kao predujam kapitala ili kao puki predujam platežnih sredstava?[91]

{Ovo zavisi od prirode samog predujma. Pri tom valja ispitati tri slučaja.

Prvi slučaj. — A dobija od banke predujmljene sume na svoj lični kredit, ne dajući za ovo nikakvo pokriće. U ovom slučaju njemu nisu predujmljena samo platežna sredstva, već bezuslovno i nov kapital, koji može do vraćanja da upotrebi i oplodi u svom poslu kao dodatni kapital.

Drugi slučaj. — A je kod banke založio hartije od vrednosti, državne obveznice ili akcije, i na to dobio predujam u gotovu, recimo do dve trećine dnevne vrednosti. U ovom je slučaju dobio platežna sredstva koja su mu potrebna, ali ne neki dodatni kapital, jer je banci predao veću kapital-vrednost nego što je ona koju je on od nje dobio. Ali ova veća kapital-vrednost, s jedne strane, nije bila upotrebljiva za njegove trenutne potrebe — za platežna sredstva — jer je u određenom obliku bila kamatonosno plasirana; s druge strane, A je imao svojih razloga da je prodajom ne pretvori direktno u platežna sredstva. Njegove hartije od vrednosti imale su, između ostaloga, i namenu da funkcionišu kao rezervni kapital, i on ih je kao ovakve stavio u funkciju. Dakle, između A i banke izvršen je privremen, obostrani prenos kapitala, tako da A nije dobio dodatni kapital (naprotiv!), ali je dobio potrebna platežna sredstva. Za banku je ovaj posao, naprotiv, bio privremeno vezivanje novčanog kapitala u obliku zajma, pretvaranje novčanog kapitala iz jednog oblika u drugi, a ovo pretvaranje upravo je bitna funkcija bankarskog posla.

Treći slučaj. — A je kod banke eskontovao menicu, a dobio je za to, po odbitku eskonta, iznos u gotovu. U ovom slučaju on je prodao banci nelikvidni oblik novčanog kapitala za iznos iste vrednosti u likvidnom obliku; još neprispelu menicu za gotov novac. Menica je sada svojina banke. Ovo se ni u čemu ne menja time što u slučaju neplaćanja banci za sumu garantuje poslednji indosant A; ovo jamstvo on deli sa ostalim indosantima i izdavaocem, prema kojima on u svoje vreme ima pravo obeštećenja. Ovde, dakle, nema nikakvog predujma, već se radi o jednostavnoj prodaji i kupovini. Zato A i nema ništa da vrati banci; ona se pokriva inkasiranjem menice kad ona prispe. I ovde je izvršen

---

[91] Mesto koje sada sledi u originalu u ovoj je vezi nerazumljivo, te ga je sve do kraja zagrade izdavač iznova obradio. U drugoj vezi, ova je tačka dodirnuta već u gl. XXVI.[1*] — F. E.

[1*] Vidi u ovom tomu, str. 362 - 364.

međusobni prenos kapitala između A-a i banke, i to sasvim kao pri kupovini i prodaji svake druge robe, i upravo zato nije A dobio nikakav dodatni kapital. Što je njemu trebalo, a što je i dobio, jesu platežna sredstva, a dobio ih je time što mu je banka oblik njegovog novčanog kapitala — menicu — pretvorila u drugi oblik — u novac.

Prema tome, može o pravom predujmu kapitala biti reči samo u prvom slučaju. U drugom i u trećem slučaju najviše samo u tome smislu kako se kod svakog plasiranja kapitala »preduima kapital«. U ovome smislu preduima banka A-u novčani kapital; ali je to za A-a novčani *kapital* u najboljem slučaju u tome smislu što je uopšte deo njegovog kapitala. A on ga ne zahteva i ne upotrebljava specijalno kao kapital, nego specijalno kao platežno sredstvo. Inače bi se i svaka obična prodaja robe kojom se dobijaju platežna sredstva morala smatrati kao primljeni predujam kapitala. — F. E.}

Kod privatne banke koja izdaje novčanice postoji ta razlika da u slučaju da njene novčanice ne ostanu u lokalnom opticaju, niti se samoj njoj vraćaju u obliku depozita ili plaćanja prispelih menica, ove novčanice padaju u ruke ljudi kojima ona mora u razmenu dati zlato ili novčanice Engleske banke. Tako u ovom slučaju predujam njenih novčanica stvarno predstavlja predujam novčanica Engleske banke, ili, što je za nju jedno isto, zlata, dakle jednog dela njenog bankovnog kapitala. Isto važi i za slučaj kad sama Engleska banka, ili bilo koja druga banka, koja je podvrgnuta nekom zakonskom maksimumu izdavanja novčanica, mora da prodaje hartije od vrednosti da bi povukla iz opticaja svoje sopstvene novčanice, a onda da ih opet izda u predujmovima; ovde njene sopstvene novčanice predstavljaju deo njenog mobilisanog bankovnog kapitala.

Čak i kad bi opticaj bio čisto metalan, mogao bi u isti mah 1. neki odliv zlata {ovde se očevidno misli na takav odliv zlata koji bar jednim delom ide u inostranstvo — F. E.} da isprazni trezore i 2. pošto bi zlato zahtevala poglavito banka samo za saldiranje plaćanja (svršavanje protèklih transakcija), mogao bi njen predujam na vrednosne hartije mnogo narasti, ali joj se vratiti u obliku depozita ili u plaćanju prispelih menica; tako da, s jedne strane, uz porast vrednosnih hartija u bančinom portfelju, opadne njeno ukupno blago, a da, s druge strane, ona istu sumu koju je ranije držala kao sopstvenik sada drži kao dužnik svojih depozitara, i naposletku da opadne celokupna masa sredstva u opticaju.

Dosad je bilo pretpostavljeno da se predujmovi čine u novčanicama, dakle da povlače za sobom bar trenutno uvećanje emisije novčanica, mada se ovo odmah opet gubi. Ali to nije potrebno. Umesto papirne novčanice, banka može A-u otvoriti kredit u knjigama, gde A, njen dužnik, postaje kod nje imaginarni depozitar. On plaća svoje poverioce čekovima na banku, a primalac ovih čekova plaća ih dalje svome bankaru, koji ih razmenjuje u Clearing House za čekove koji glase na njega. U ovom slučaju ne dolazi ni do kakve intervencije

novčanica, i cela se transakcija ograničava na to što se banci jedno njeno potraživanje saldira čekom na nju, a njena stvarna rekompenzacija sastoji se u potraživanju kredita od A-a. U ovom slučaju ona mu je predujmila jedan deo svog bankovnog kapitala, jer mu je predujmila svoja sopstvena potraživanja.

Ukoliko je ova tražnju za novčanim kreditom tražnja za kapitalom, ona je samo tražnja za novčanim kapitalom, kapitalom sa stanovišta bankara, naime za zlatom — kod odliva zlata u inostranstvo — ili za novčanicama nacionalne banke, do kojih privatna banka može da dođe samo kupovinom za neki ekvivalenat, i zato za nju, dakle, predstavljaju kapital. Ili se, naposletku, radilo o kamatonosnim hartijama od vrednosti, državnim efektima, akcijama itd., koji se moraju prodati da bi se privuklo zlato ili novčanice. Ali ove, ako su državne hartije, kapital su samo za onog koji ih je kupio, kome one, dakle, predstavljaju njegovu kupovnu cenu, njegov kapital koji je u njih plasirao; same po sebi one nisu kapital, već puka potraživanja duga; ako su hipoteke, one su samo uputnice na buduću zemljišnu rentu, a ako su druge akcije, one su prosti naslovi svojine koji daju pravo na primanje budućeg viška vrednosti. Sve ove stvari nisu stvarni kapital, ne sačinjavaju sastavne delove kapitala, a ni po sebi nisu vrednosti. Sličnim transakcijama može se i novac koji pripada banci pretvoriti u depozite, tako da ona umesto vlasnika postane njegov dužnik, da ga drži pod drugim naslovom svojine. Koliko god to za nju samu bilo važno, ovim se ni u čemu ne menja masa kapitala koji se nalazi u nekoj zemlji, pa čak ni novčanog kapitala. Ovde, dakle, kapital figuriše samo kao novčani kapital, a ako ga nema u stvarnom novčanom obliku, kao puki naslov na kapital. Ovo je veoma važno jer se retkost *bankovnog* kapitala i preka tražnja za njim brka sa smanjenjem *stvarnog* kapitala, kojega u ovakvim slučajevima, naprotiv, ima u izobilju, u obliku sredstava za proizvodnju i proizvoda, i koji zagušuje tržišta.

Prema tome se veoma jednostavno objašnjava kako može da raste masa hartija od vrednosti koje banka drži kao pokriće, kako, dakle, banka može zadovoljiti sve veću tražnju za novčanim kreditom uz nepromenjenu ili opadajuću ukupnu masu prometnih sredstava. I to se ova ukupna masa u takvim periodima novčane oskudice drži u granicama na dva načina: 1. odlivom zlata; 2. tražnjom za novcem kao prostim platežnim sredstvom, gde se izdate novčanice odmah vraćaju natrag ili gde se pomoću knjigovodstvenog kredita transakcija odvija bez ikakvog izdatka novčanica; gde, dakle, jedna čisto kreditna transakcija služi izvršenju plaćanja, čije je izvršenje bilo jedina svrha posla. Novcu je svojstveno da je, tamo gde funkcioniše samo za saldiranje plaćanja (a u periodima krize predujam se uzima da bi se platilo, a ne da bi se kupilo; da bi se završili stari poslovi, a ne da bi se napravio uvod u nove), njegov opticaj iščezavajući, čak i ukoliko se ovo saldiranje ne izvrši čisto kreditnom operacijom, ono se obavlja bez ikakvog posredovanja novca; dakle da se kod velike tražnje za novčanim

kreditom može da izvrši ogroman broj ovih transakcija, a da se opticaj ne uveća. Ali sam fakat da opticaj Engleske banke ostaje stabilan ili da se čak i smanjuje u isti mah kad ona daje jak novčani kredit, nikako ne dokazuje prima facie, kako to uzimaju Fullarton, Tooke i dr. (usled njihove zablude po kojoj je novčani kredit isto što i primanje capital on loan[1*], dodatnog kapitala), da se opticaj novca (novčanica) u njegovoj funkciji kao platežnog sredstva ne uvećava i ne širi. Pošto se opticaj novčanica kao kupovnog sredstva u vremenima poslovnog zastoja, kad se iziskuje davanje kredita u velikoj meri, smanjuje, može se uvećati njihov opticaj kao platežnih sredstava, a da ukupna suma opticaja, suma novčanica koje funkcionišu kao kupovno i kao platežno sredstvo, ipak ostane stabilna ili čak i da se smanji. Opticaj, kao platežnih sredstava, novčanica koje se odmah vraćaju emisionoj banci, nije u očima tih ekonomista uopšte opticaj.

Ako bi se opticaj novca kao platežnog sredstva uvećao u višem stepenu no što opadne opticaj kupovnih sredstava, onda bi ukupni opticaj porastao, mada bi se znatno smanjila masa novca koji funkcioniše kao kupovno sredstvo. A ovo stvarno nastupa u izvesnim momentima krize, naime kod potpunog sloma kredita, kad se ne samo ne mogu prodati robe ni hartije od vrednosti, nego se ni menice ne mogu eskontovati, i kad više ništa ne važi osim plaćanja u gotovu ili kako trgovac kaže — kasa. Pošto Fullarton i dr. ne shvataju da je opticaj novčanica kao platežnog sredstva karakteristično obeležje ovakvih perioda novčane oskudice, tretiraju oni ovu pojavu kao slučajnu.

»With respect again to those examples of eager competition for the possession of banknotes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is still going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange; the demand in such cases is not for circulation« (trebalo bi da stoji prometna sredstva kao kupovna sredstva) »but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis« (dakle kao rezerve za platežna sredstva) »after a long continuation of the drain, and is the precursor of its termination.«[2*] (Fullarton, str. 130.)

[1*] kapitala u zajam — [2*] »Što se pak tiče onih primera oštre utakmice za posedovanjem novčanica koja je karakteristična za periode panike i koja katkada, kao krajem 1825, može da dovede do iznenadnog uvećanja emisije novčanica, mada samo privremenog, čak dok još traje odliv zlata, [te primere,] velim, ne treba smatrati kao neke prirodne i nužne pratioce niskog menič nog kursa; u takvim se slučajevima ne traže prometna sredstva« (trebalo bi da stoji prometna sredstva kao kupovna sredstva) »već blago; to je tražnja od strane uzbunjenih bankara i kapitalista koja nastaje na sve strane u poslednjem činu krize« (dakle [tražnja za novčanicama] kao rezerve za platežna sredstva) »posle dugog trajanja odliva zlata, i preteča je njegovog završetka.«

Već je kod razmatranja novca kao platežnog sredstva (knj. I, gl. III, 3, b) bilo izloženo kako se kod naglog prekida lanca plaćanja novac preobraća iz čisto idealnog oblika u materijalni i u isti mah apsolutni oblik vrednosti naspram roba. Nekoji primeri o tome bili su dati na istom mestu, u primedbama 100 i 101. Sam ovaj prekid delom je posledica, delom uzrok pokolebanosti kredita i okolnosti koje nju prate: pretrpanosti tržišta, obezvređenja robâ, prekida proizvodnje itd.

Ali je jasno da Fullarton razliku između novca kao kupovnog sredstva i novca kao platežnog sredstva pretvara u pogrešnu razliku između currency[1*] i kapitala. Ali se i ovo zasniva opet na tesnogrudoj bankarskoj predstavi o opticaju.

Još bi se moglo pitati: pa šta nedostaje u ovakvim periodima stiske, kapital ili novac u svojoj određenosti kao platežno sredstvo? A u ovome se, kako se zna, spor i sadrži.

Pre svega, ukoliko se stiska pokazuje u odlivu zlata, jasno je da je ono što se traži međunarodno platežno sredstvo. Ali novac u svojoj određenosti kao međunarodno platežno sredstvo jeste zlato u njegovoj metalnoj stvarnosti kao supstancija koja sama ima vrednosti, kao masa vrednosti. On je ujedno kapital, ali ne kapital kao robni kapital, nego kao novčani kapital, ne kapital u obliku robe, već u obliku novca (i to novca u striktnom smislu reči u kome postoji kao opšta roba svetskog tržišta). Nema ovde neke suprotnosti između tražnje za novcem kao platežnim sredstvom i tražnje za kapitalom. Suprotnost je između kapitala u njegovom obliku kao novca i u njegovom obliku kao robe; a oblik u kome se on ovde zahteva i u kome jedino može funkcionisati jeste njegov novčani oblik.

Izuzev ovu tražnju za zlatom (ili srebrom), ne može se kazati da u ovakvim vremenima krize ma na koji način postoji oskudica u kapitalu. U izvanrednim okolnostima, kao pri skupoći žita, oskudici pamuka itd., može to biti slučaj; ali takve okolnosti nikako nisu nužni ili redovni pratioci takvih vremena; stoga postojanje ovakve oskudice kapitala ne može unapred da se zaključi iz toga što postoji navala za novčanim kreditom. Naprotiv. Tržišta su pretrpana, preplavljena robnim kapitalom. Na svaki način, dakle, nije oskudici u *robnom* kapitalu uzročnik stiske. Na ovo pitanje ćemo se kasnije vratti.

1* prometnog sredstva

Celokupni proces kapitalističke proizvodnje

Drugi deo

Peti odeljak

Cepanje profita na kamatu i preduzetničku dobit. Kamatonosni kapital

(Nastavak)

GLAVA DVADESET DEVETA

Sastavni delovi bankovnog kapitala

Sad nam valja izbliže pogledati iz čega se sastoji bankovni kapital. Malopre smo videli da Fullarton i dr. pretvaraju razliku između novca kao prometnog sredstva i novca kao platežnog sredstva (i kao svetskog novca, ukoliko u obzir dolazi odliv zlata) u razliku između prometnog sredstva (currency) i kapitala.

Čudna uloga koju kapital ovde igra dovodi do toga da se, isto onako kao što se prosvetiteljska ekonomija brižljivo trudila da nametne ideju da novac nije kapital, ova bankarska ekonomija isto tako brižljivo trudi da nametne ideju da je u stvari novac kapital par excellence.

U kasnijim razmatranjima pokazaćemo da se pri tom novčani kapital brka sa moneyed capital u smislu kamatonosnog kapitala, dok je u prvome smislu novčani kapital uvek samo prolazni oblik kapitala, za razliku od drugih oblika kapitala, robnog kapitala i proizvodnog kapitala.

Bankovni kapital sastoji se 1. iz gotovog novca, zlata ili novčanica; 2. iz vrednosnih papira. Ove možemo opet podeliti u dva dela: trgovinske papire, menice, koji su nestalni, kojima s vremena na vreme ističe rok i čije eskontovanje predstavlja pravi bankarev posao; i javne vrednosne papire kao državne papire, državne bonove[1*], akcije svih vrsta, ukratko — kamatonosne papire, ali koji se od menica bitno razlikuju. Ovamo se mogu računati i hipoteke. Kapital koji se sastoji iz ovih predmetnih sastavnih delova deli se opet na kapital koji je uložio sam bankar, i na depozite, koji sačinjavaju njegov banking capital ili uzajmljeni kapital. Kod banaka koje izdaju novčanice dolaze uz to još i novčanice. Depozite i novčanice mi ćemo za ovaj mah ostaviti po strani. Toliko je jasno: da stvarne sastavne delove bankarevog kapitala — novac, menice depozitne hartije — ni u čemu ne menja

---

[1*] blagajničke zapise